

Andre verdenskrig i svensk og sveitsisk erindringskultur
– en lærebokanalyse

Kristoffer Nokken

Masteroppgave i historie

Høgskolen i Bergen – Universitetet i Bergen

Høst 2009

Når jeg i dag klapper dette prosjektet til kai, skal det ikke gjøres uten å føre hånden til luen og skyte salutt for mine veiledere prof. John Ragnar Myking, prof. Karl-Egil Johansen og prof. Harm Schröter. Deres gode råd, grundige gjennomlesninger og tålmodige oppfølging er jeg stor takk skyldig. Trygt gjort fast vil jeg også takke stipendiat Christian Sæle for nyttige råd og vink.

An dieser Stelle soll auch den Mitarbeiterinnen und Mitarbeitern des Georg-Eckert-Institutes für internationale Schulbuchforschung in Braunschweig gedankt werden. Ohne Ihre freundliche Mithilfe wäre dieses Projekt nicht möglich gewesen.

Landås, 20.11.09

Kristoffer Nokken

1. Europa og historien om andre verdenskrig4

1.1	Tema og fokus.....	5
1.2	Teoretisk bakgrunn for undersøkelsene.....	5
1.2.1	Kulturelt minne.....	6
1.2.2	Erindringskultur.....	9
1.2.2.1	Patriotisk erindringskultur	10
1.2.2.2	Transnasjonal erindringskultur.....	14
1.3	Lærebokanalyse som metode	17

2. Krigen i sveitsisk erindringskultur 1945-70.....20

2.1	En uinntakelig alpefestning.....	20
2.2	Sveitsiske lærebøker fra 60-tallet	25
2.2.1	A. Jaggi: <i>Aus der Welt- und Schweizergeschichte seit 1815</i> . 1961.....	26
2.2.2	W. Rutsch: <i>Welt- und Schweizergeschichte</i> . 1966.....	29
2.2.3	I. Müller: <i>Geschichte des Abendlandes</i> . 1967.....	32
2.3	Oppsummering.....	36

3. Krigen i svensk erindringskultur 1945-7038

3.1	Tapper nøytralitet.....	38
3.2	Svenske lærebøker fra 60-tallet.....	43
3.2.1	Y. Berg, C. G. Olofson: <i>Det var en gång</i> . 1961.....	43
3.2.2	C. E. Holm: <i>Nordens historia</i> . 1963	48
3.2.3	A. Kahnberg, G. Lindeberg: <i>Genom tiderna</i> . 1964.....	52
3.3	Oppsummering.....	57

4. Krigen i sveitsisk erindringskultur i nyere tid59

4.1	”Diamant gegen Klunker”.....	59
4.2	Sveitsiske lærebøker fra nyere tid.....	68
4.2.1	H. Meyer, P. Schneebeli: <i>Durch Geschichte zur Gegenwart</i> . 1999.....	68
4.2.2	H. Meyer, J. C. Wacker: <i>Die Schweiz und ihre Geschichte - Vom Ancien Régime bis zur Gegenwart</i> . 2005.....	76
4.3	Oppsummering.....	84

5. Krigen i svensk erindringskultur i nyere tid.....	86
5.1 ”Skuldfrågor och moraldebatt”	86
5.2 Svenske lærebøker fra nyere tid.....	93
5.2.1 M. Hedin, R. Sandberg: <i>Historien pågår. 1999</i>	94
5.2.2 M. Molund: <i>Historia. 2007</i>	98
5.3 Oppsummering.....	103
6. Avslutning: Patriotisk mot transnasjonal	105
6.1 Svensk og sveitsisk erindringskultur i komparativt perspektiv	105
6.2 Erindringsteori og erindringspraksis.....	109
7. Sammanfattning.....	111
8. Zusammenfassung	112
9. Litteratur og kilder	113

1. Europa og historien om andre verdenskrig

Andre verdenskrig betød med sin ufattelige ødeleggelse og omveltning langt på vei slutten på den ekstreme nasjonalismen i Europa. Denne nasjonalismen som hadde utløst to verdenskriger, sørget i den siste så å si for egen undergang. Den vanskelige fortiden var en sentral faktor i etterkrigsordningen, som skulle sikre en varig fred, demokratisering av statene og en på sikt fredelig sameksistens for Europas folk og nasjoner.

Ut fra 1945-perspektivet virket denne utviklingen mindre selvfølgelig enn den gjør i dag. Situasjonen i Europa var usikker, krigenes spor av voldsomme dimensjoner. Over femti millioner mennesker var blitt drept, rundt halvparten av disse sivile. Flyktningstrømmene av fordrevne og hjemløse var enorme, og mange av Europas byer og mye av infrastrukturen var en ruinhaug uten sidestykke. Man stod ikke bare ovenfor en massiv gjenreisning, men også samfunnene måtte konstitueres på nytt. Nasjonenes identitet og emosjonelle fundament var så til de grader rystet at de for mange land måtte bygges opp igjen fra grunnen. Sentralt i denne prosessen stod historien og fortellingen om andre verdenskrig.

Bearbeidelsen av denne fortiden var, og er, ikke bare noe som angår de som opplevde den. For de som er født etter andre verdenskrig, men er del av en nasjon eller kultur hvor fortellinger og fremstillinger av krigen har en sentral plass, er i beste fall bare annenhånds informasjon tilgjengelig. Hendelsesforløpet, begivenhetene og fortellingene fra disse årene er av et så enormt omfang at det er umulig å få med alt. Hvilke tema eller deler som blir valgt ut, og hvilke kilder som benyttes til gjenskapningen av fortiden, er i stor grad gjenstand for valg. Som i all annen historiefortelling må man velge ut hvilke deler av fortiden man vil vektlegge, for så å skape det om til historie.

Alle land i Europa har sin spesielle historie fra disse årene. De landene som ble angrepet og/eller okkupert, har gjerne etter krigen brukt historien nasjonsbyggende. Beretningen om samhold mot en felles fiende og felles lidelse og nød har blitt brukt til å styrke en nasjonal identitet. Således er krigen et konstituerende element i europeiske nasjoners oppfatning av seg selv i etterkrigstiden.

1.1 Tema og fokus

I likhet med Portugal, Tyrkia, Irland og Spania unngikk Sveits og Sverige å bli dratt inn i andre verdenskrig. Selv om Sveits og Sverige verken ble angrepet eller okkupert av det nasjonalsosialistiske Tyskland, har også de likevel sin historie fra disse årene. Fraværet av en okkupasjonshistorie eller befatning med direkte krigshandlinger mot en bestemt fiende gjorde det til en spesiell utfordring å fremstille disse årene på en måte som ikke gikk på akkord med den nasjonale identitetsfølelsen.

Svensk og sveitsisk forvaltning av landets historie fra andre verdenskrig er tema for denne oppgaven. Selve krigen og dens hendelser vil ikke stå sentralt, men derimot minnene og erindrungen om den. Fokuset vil rettes mot krigen sin plass i den offisielle erindringskulturen i Sveits og Sverige, slik den kommer til uttrykk gjennom skolens lærebøker i historie. Lærebøkene vil i denne oppgaven bli behandlet som uttrykk for den offisielle erindringskulturen. Problemstillingen vil altså være:

Hvordan har historien om andre verdenskrig i svensk og sveitsisk erindringskultur forandret seg i etterkrigstiden, og hvordan kommer dette til uttrykk i lærebøkene?

Hva som menes med erindringskultur vil forklares senere i kapittelet. Undersøkelsen vil rettes inn mot to ytterpunkter, situasjonen i den første etterkrigstiden og situasjonen i nyere tid (90-tallet til i dag). På denne måten er målet å vise hvordan fremstillingen og forvaltningen av fortiden fungerer i to ulike perioder.

1.2 Teoretisk bakgrunn for undersøkelsene

Hvordan fortid blir historie hører til de sentrale spørsmålene innenfor historievitenskapen. Et eksempel på et norsk arbeid med et slikt fokus i forhold til andre verdenskrig er folkloristen Anne Eriksens bok *Det var noe annet under krigen* (1995). Her beskriver hun den rollen historien om krigen har hatt, og har, i norsk kultur. Begrepsmessig støtter hun seg blant annet på "popular memory," et begrep introdusert av en gruppe historikere i Birmingham på 80-tallet. Begrepet innebærer alle måtene å bygge opp en forståelse av fortiden på som finnes i

samfunnet. De trenger ikke ha skriftlig form, eller stilles overfor akademiske krav til troverdighet. Eriksen knytter teorien om popular memory til begrepet kollektivtradisjon, og bruker også ”fortellingen om krigen” om det samme. Kunnskapen, erfaringene og minnene fra en krig kan samlet sees på som en form for kollektiv erindring eller en kollektivtradisjon, hevder hun. Kollektivtradisjonen setter enkeltberetninger inn i en større sammenheng og gir dem økt betydning. Kollektivtradisjonen skiller seg fra det individuelle minnet på den måten at den også har betydning for mennesker som ikke opplevde tiden, men som er medlemmer av gruppen der tradisjonen er virksom.¹

Til grunn for denne tilnæringsmåten ligger teorien om kollektivt minne. Sosiologen Maurice Halbwachs var den første til å ta i bruk dette begrepet i 1924. Begrepet var helt fra begynnelsen omdiskutert, og er det fortsatt i dag. Likevel har Halbwachs bok *La Mémoire collective* som kom for snart seksti år siden, hatt stor innflytelse.² Begrepet er i dag hyppig brukt i hverdagstale, boktitler – og masteroppgaver i historie. Fremstillingen av historiske epoker eller tema analyseres under titler som ”Erindringen om ...” eller ”... i det kollektive minnet.” I sine forskjellige former kan begrepene tilknyttet teorien om det kollektive minne langt på vei fortone seg som kultur- og historievitenskaplige motebegreper. I realiteten er dette så vide og dermed vanskelig håndterlige begreper, at bruken av dem i mange sammenhenger blir et skudd i mørke. Det kan gjerne høres kraftfullt ut, men er lite treffende.

1.2.1 Kulturelt minne

Det er først og fremst den sosiale minneproduksjonen det vanligvis vises til når begrepet kollektivt minne tas i bruk. Her står det kommunikative samspillet mellom individene sentralt. Halbwachs møtte kritikken mot begrepet kollektivt minne med å henvise til nettopp den sosiale minneproduksjonen, som han hevdet fungerte gjennom fortellinger, forestillinger og kommunikasjon.³ Han forklarer med andre ord sitt begrep ut fra den diffuse prosessen der individuelle minner fungerer i en sosial og kommunikativ sammenheng.

Halbwachs så i stor grad bort fra det kulturelle aspektet ved minneproduksjonen i et samfunn. Jan Assmann viser i boken *Kultur und Gedächtnis* fra 1988 hvordan Halbwachs begrep

¹ Eriksen, 1995: 14

² *La Mémoire collective* ble utgitt første gang på fransk i 1950

³ Assmann, 2006: 29

kollektivt minne kun beskriver minneproduksjonen som støtter seg på den kommunikative samhandlingen i et samfunn, og definerer dette som *det kommunikative minnet*. For å trekke inn de kulturelt betingede prosessene i minneproduksjonen, tar Assmann selv i bruk begrepet *kulturelt minne*.

Dette kulturelle minnet definerer Assmann som "Sammelbegriff für alles Wissen, das im spezifischen Interaktionsrahmen einer Gesellschaft Handeln und Erleben steuert und von Generation zu Generation zur wiederholten Einübung und Einweisung ansteht."⁴ Under det kulturelle minnet hører altså materielle representasjoner i form av tekster, bilder og minnesmerker, samt symbolsk praksis i form av fester og riter.

Forskjellene mellom kulturelt og kommunikativt minne er best klarlagt gjennom hans eget og kona Aleida Assmanns arbeid. Aleida Assmann trekker i sin bok *Der lange Schatten der Vergangenheit* (2006) også inn det individuelle minnet, og beskriver samspillet mellom dette og det kulturelle og kommunikative minnet. Akkurat som individets minne utvikler seg i samspill med andre mennesker, utvikler det seg også gjennom interaksjon med kulturelle gjenstander og handlinger.

Mens det kommunikative minnet ikke har noen bestemt eller stabil form, har det kulturelle minnets medier en fasthet og varighet som er institusjonelt forankret. Det kulturelle minnet bærer med seg erfaringer som individet kan ta til seg uten å ha opplevd dem selv. Det er ikke som det individuelle og kommunikative minnet begrenset av biologisk levealder, og er således av potensielt ubegrenset varighet. Med det kulturelle minnet utvides altså minnets tidsradius betraktelig. Slik tilbys det forgjengelige kommunikative minnet varighet og støtte, slik at erindringer kan overleve generasjoner.⁵ Sammenlignet med det kulturelle minnet, kan man si at det kommunikative minnet bare er samfunnets "kortidshukommelse."⁶

Likevel er det kulturelle minnets varighet avhengig av samspillet med det kommunikative minnet. Miljøet det kulturelle minne virker i, er gruppen som identifiserer seg med

⁴ Assmann & Hölscher, 1988: 9

⁵ Assmann, 2006: 31-32

⁶ Welzer, 2008: 14

symbolene. Således er det avhengig av at denne gruppen hele tiden forandrer, fornyer og vekker til live innholdet.⁷

Det kulturelle minnet representerer også en massiv økning i omfang, i og med at det hviler på et forråd av erfaringer og viten som blir overført fra de levende minnebærerne til materielle tradisjonsbærere. Ved å identifisere seg med innholdet i disse tradisjonsbærerne, får individet ikke bare en personlig og sosial identitet, men også en kulturell identitet.

Symptomatisk for bruken av begrepet kollektivt minne er at man ikke tar i betraktning disse sammenhengene mellom kommunikativt og kulturelt minne. Dette forklarer mye av uklarheten rundt begrepet og dets, i mange tilfeller, analytiske utilstrekkelighet.

På denne bakgrunn dette kan det være nærliggende å avvise kollektivt minne, eller kollektiv erindring, som analytisk begrep. Historikeren Reinhart Koselleck har sagt det slik: ”Es gibt keine kollektive Erinnerung, wohl aber kollektive Bedingungen möglicher Erinnerungen.“⁸ De kollektive vilkårene for potensiell erindring og minneproduksjon finnes både på kommunikativt og kulturelt nivå. Kulturer, nasjoner, stater, kirkesamfunn eller firma har ikke et minne, men skaper grobunn for det. Slik tilbys en identitet, støttet blant annet av det kulturelle minnets artefakter.⁹

Ut fra arbeid med bildenes funksjon i samfunnet peker Susan Sontag også på at det strengt tatt ikke finnes det noe kollektivt minne, men bare kollektiv innlæring.¹⁰ Det vi kaller kollektivt minne, er ikke et minne, men en vurdering av hva som er viktig.¹¹ Med andre ord forholder man seg i minneproduksjonen til bilder som gis en suggestiv funksjon. En slik suggestiv ramme vil også innebefatte for eksempel fortellinger, steder, minnesmerker og rituell praksis.¹² Således kan man si at det kulturelle minnets etablerte tradisjonsbærere skaper en grobunn for utviklingen av individuelt og kommunikativt minne.

Under et arbeid med offentlig historiefremstilling må man undersøke de materielle og håndgripelige mediene som utgjør den bærende basis i det kulturelle minnet. Å undersøke det

⁷ Assmann, 2006: 33

⁸ Reinhart Koselleck, sitert i Assmann, 2006: 282

⁹ Assmann, 2006: 35

¹⁰ Sontag, 2004: 76

¹¹ Ibid. 77

¹² Assmann, 2006: 30

kollektive minnet vil bli for utflytende. Samspillet med kommunikativt minne må imidlertid tas i betraktning når man ser på utviklingen av det kulturelle minnet, for eksempel forandringer i representasjoner for den offisielle erindringskulturen.

1.2.2 Erindringskultur

Historiedidaktikk som begrep og disiplin henspeler i dag ikke nødvendigvis på det rent undervisningsmetodiske, men favner om formen, dannelsen og videreføringen av historiebevissthet i et samfunn. Jörn Rüsen viser i artikkelen "Geschichtsdidaktik heute - Was ist und zu welchem Ende betrieben wir sie (noch)?" (1991) hvordan historiebevissthet har to sider: en indre og en ytre. Den indre siden henspeler på historiebevisstheten til hver enkelt. Den ytre siden favner om hele kulturområdet, altså institusjoner, organisasjoner, skolen etc.¹³ Samfunnets historiebevissthet, slik den kommer til uttrykk i forskjellige sammenhenger, viser sosialt tillatte og nedarvede omgangsformer for fortidsfortolkning. Dette danner grunnlaget for en kultur for omgang med fortiden – en erindringskultur.

Å definere en erindringskultur og dens innhold utfyllende er en omfattende oppgave, ja langt på vei umulig. Imidlertid lar der seg gjøre å skissere hovedtendensene i et samfunns omgang med fortiden, slik den kommer til uttrykk i forskjellige sammenhenger. For eksempel kommer andre verdenskrigs nøkkelfunksjon i de fleste av Europas erindringskulturer frem gjennom offisielt historiesyn og vitenskapelig historieforskning, men også i populærkulturen, minnesmerker, historiske romaner – og i lærebøker.

Det kan være formålstjenelig å trekke et skille mellom privat og offisiell erindringskultur. Samspillet mellom det kommunikative minnet og det kulturelle minnet er en parallell til forholdet mellom privat og offisiell erindringskultur. Det er naturlig å knytte den private erindringskulturen til den kommunikative interaksjonen mellom individene, og det kulturelle minnets mer faste uttrykk til den offentlige erindringskulturen.

Denne parallelliteten er ikke nødvendigvis gyldig i alle tilfeller, men blir spesielt tydelig på nasjonsnivå, i skillet mellom den offisielle erindringskulturen og den private erindringskulturen. Ulike grupper i en befolkning vil alltid ha forskjellige og tilpassede erindringsmønstre, akkurat som individer har forskjellige minner og meninger om hva som er riktig.

¹³ Rüsen, 1991: 17

Men ifølge Aleida Assmann kan man, når mediene som utgjør det kulturelle minnet bearbejdes kollektivt, snakke om en forming av et politisk minne for hele nasjonen.¹⁴ Denne kollektive bearbejdelsen må forstås som dannelsen av en tradisjon og autorisert fortelling på det nasjonale plan. Et slikt politisk nasjonalt erindringsmønster vil være betydningsmessig hevet over andre fremstillinger, og utgjøre en nasjonal erindringskultur.

Sentralt i formingen av en nasjonal erindringskultur er ofte krisene og konfliktene. En krig representerer et brudd i kontinuiteten, en forandring og et skifte i livet både på samfunns- og individnivå, som må bearbejdes og integreres i erindringsmønstrene.¹⁵ I etterkrigs-Europa fremstår særlig andre verdenskrig som en slik mentalt strukturerende hendelse. Den har vært et konstituerende element i alle europeiske nasjoners historiebevissthet og oppfatning av seg selv i etterkrigstiden.¹⁶

1.2.2.1 Patriotisk erindringskultur

Den belgiske historikeren Pieter Lagrou tar i sin bok *The legacy of nazi occupation* (2000) for seg arven etter andre verdenskrig i Europa. Lagrou bygger sin forskning på Nederland, Belgia og Frankrike. Til sammenligning med land i for eksempel Øst-Europa, kom disse landene relativt uskadet fra andre verdenskrig. Grensene forble de samme, og de fleste som var blitt fordrevet, kunne returnere dit de kom fra. Tapet av menneskeliv oversteg ikke to prosent av befolkningen, og de gruppene som ble hardest rammet, spesielt jødene, utgjorde bare en liten del av befolkningen før krigen. Det politiske landskapet i Nederland, Belgia og Frankrike forandret seg heller ikke nevneverdig. Likevel peker Lagrou på hvordan krigen og erindringen om den har spilt en sentral rolle i etterkrigstiden også i disse landene.¹⁷

Fokus for Lagrous arbeid er minnet om og fremstillingen av hendelsene under krigen. Han viser til et sterkt behov for en nasjonalpatriotisk fremstilling i land hvor nederlag, okkupasjon og til og med befrielsen av fremmede armeer var traumer som påvirket den nasjonale identiteten negativt: "Defeat, collaboration, economic plunder, deportation of the work force

¹⁴ Assmann, 2006: 36-37

¹⁵ Berding, et al., 2000: 9

¹⁶ Östling, 2007: 26

¹⁷ Lagrou, 2000: 1

and unprecedented persecution threw it into a deep crisis of confidence.”¹⁸ I den skjøre nasjonale bevisstheten var det behov for et ”nasjonalt epos” som bare motstandsbevegelsen kunne tilby. De tidligere okkuperte landene i Europa trengte en oppbyggende fortelling: ”In the post-war years Europe’s occupied countries were in a desperate need of patriotic memories.”¹⁹

De patriotiske erindringskulturene som vokste frem i kjølvannet av krigen, oppstod ifølge Lagrou ut fra et behov. Historien skulle gi mening og passe inn i nasjonens selvilde, og fungere oppbyggelig i etterkrigstidens nasjonsbygging.²⁰ Beretningen om felles lidelse og nød, og samhold mot en felles fiende, ble brukt til å styrke den nasjonale identiteten. Motstanden ble selve kjernen i det nasjonale erindringsfelleskap. Å ta for seg tema som forfølgelse og krigsforbrytelser uten å nevne eget motstandsarbeid, var ”unspeakable and unacceptable in this context. Mourning without triumphalism would have undermined post-war recovery.”²¹

Sentralt i konstruksjonene av krigen, både i øst og vest, står seieren over aksemaktene, Tyskland og Italia. 8. mai blir fortsatt markert i de fleste europeiske land. Felles for land som under krigen var okkupert, er fokuset på frigjøringen. I de aller fleste av disse landene er symboltunge bilder av motstandsbevegelsen som inntar storbyene og jublende folkemasser sentrale, som en understreking av våpenbrorskapen mellom de allierte og den hjemlige motstanden. I ytterste konsekvens kan vektleggingen av motstandsbevegelsen være så sterk at det nesten kan virke som frigjøringen skjedde av egen kraft.

I en patriotisk erindringskultur ligger hovedvekten på det nasjonale fremfor det internasjonale. Om noe er minneverdig nok til vinne innpass i en slik erindringskultur, avhenger av om det kan underbygge et positivt bilde av nasjonen og dermed være oppbyggende for nasjonal identitet og selvfølelse. Dette er noe av grunnen til at mange problematiske tema ikke har fått noen plass i de tradisjonelle fremstillingene.²² Kommunistene, for eksempel, som i mange land stod for store deler av motstandsarbeidet, ble således ansett for å være antinasjonale.

¹⁸ Ibid. 2

¹⁹ Ibid. 285

²⁰ Ibid. 2-5

²¹ Ibid. 2

²² Brakstad, 2007: 9

Dette fortolkningsproblemet ble etter krigen enkelt løst ved å utelate dem fra den nasjonale fortellingen.

Aktiv motstand var i realiteten noe bare en liten, og gjerne politisk marginal gruppe, hadde stått for. Den tradisjonelle heltesoldaten fra en regulær hær var i de fleste okkuperte land i Europa skiftet ut med kontroversielle partisaner, som ofte brukte irregulære geriljametoder. Erfaringene til folk flest derimot, var ikke heroiske, men dominert av hverdagsbekymringer, økonomiske problemer, ydmykelser og vilkårlig rettsforfølgelse.²³ I mange land måtte titusener av sivile bøte med livet som en følge av ideologisk forfølgelse og massedrap. Gjennom en spontan og folkelig fortolkning kunne ikke disse menneskene, som falne soldater, tilskrives en nasjonal martyrdød. Det kunne de bare gjennom en politisk konstruksjon hvor all motstand mot den tyske okkupasjonen ble synonymt med nasjonal krig.

I boken *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (2001) beskriver Claus Bryld og Anette Warring hvordan det oppstod og eksisterer en ”grundfortælling” om okkupasjonstiden i Danmark. De peker på at denne perioden i Danmarks historie er den som er formidlet mest massivt. Gjennom ulike formidlingsformer har fremstillingene en slående homogenitet. På bakgrunn av påfallende likheter strukturelt, tematisk og verdimesig, er det mulig å identifisere det de kaller en ”grundfortælling om besættelsen.” Denne ble skapt allerede sommeren 1945, og har siden hatt hegemonisk status. Dominansen har vært så tydelig at andre fremstillinger har måttet forholde seg til den for overhodet å være synlige.²⁴ I boken *Der Krieg der Erinnerung* (2007) bruker Harald Welzer og Claudia Lenz et tilsvarende uttrykk, nemlig begrepet ”Basiserzählung.”

De dominerende basisfortellingene oppstod i den første etterkrigstiden. De ble utformet raskt, gjerne bare over et par år i samarbeid mellom statlige myndigheter og seiersmaktene, og hadde en viktig funksjon for den nye begynnelsen og gjenoppbyggelsen. I mange tilfeller var de uttrykk for et politisk kompromiss, og med sin sterke overbevisningskraft virket de troverdige i lang tid.²⁵ Knut Kjeldstadli peker i boken *Fortida er ikke hva den en gang var* (1999) hvordan første generasjons historikere som forsket på krigen gjerne styrte klar av tema

²³ Lagrou, 2000: 2

²⁴ Bryld & Warring, 1998: 55

²⁵ François, 2004: 15

som kommunistisk motstandsarbeid og klasseforskjeller.²⁶ På denne måten bidro de til å skape en nasjonal konsensus i fortellingen om krigen, hvori patriotismen ble det bærende element.

Det er naturlig å se de nasjonale basisfortellingene i lys av sin funksjon som underbyggende eller legitimerende. Den nasjonalpatriotiske tolkningen av krigsårene måtte gi tilfredsstillende svar på spørsmål og minner som truet med å splitte eller oppløse samfunnet.²⁷ Som en sentral bestanddel i erindringskulturen er basisfortellingen en fortolkningsramme for den enkeltes erindringer fra tiden, og et mønster for persepsjon og tolkning for etterkrigsgenerasjonene.²⁸

Denne historiekonstruksjonen, der motstandsmyten utgjorde hovedpillaren i nasjonens gjenfødelse, la under den kalde krigen grunnlaget for en viss stabilitet på begge sider av jernteppet.²⁹ De patriotiske fremstillingene skaffet ikke bare til veie en basis for ny begynnelse og muligheten for å komme over en mørk tid, de muliggjorde også en stilltiende reintegrasjon for grupper og personer som i løpet av krigen hadde kompromittert seg.³⁰ Denne type fremstillinger ble også, om enn i formildet form, tatt i bruk i land som ved begynnelsen av krigen var en del av Det tredje riket. Østerrike, for eksempel, har fremstilt seg som et land som ble okkupert i 1938, og ble frigjort av de allierte og østerriksk motstandsbevegelse. Dette ”Opfermythos” har i etterkrigstiden måttet kjempe en stadig mer innbitt kamp mot blant annet bilder av jublende folkemasser i Wiens gater i forbindelse med Anschluss i 1938.

Basisfortellingen som en sentral bestanddel i en patriotisk erindringskultur har også overføringsverdi til de landene som under krigen var nøytrale. I Spania har man tonet kraftig ned Francos sympati for Hitler og spanske frivilliges innsats på Østfronten. Motsatt har man tolket nøytraliteten som en motstandshandling og fremhevet myndighetenes bestrebelse for å redde forfulgte jøder. Sveits og Sverige fremhevet på en side motstandsdyktighet og stillingene som fredelige oaser midt i krigen og nasjonalsosialismen, samtidig som de understreket sin egen humanitet og barmhjertighet.³¹

Disse strategiene var en del av den kalde krigens avbalansering, med stormaktene USA og Sovjetunionen som hovedaktører. Fortielsen av de smertefulle og konfliktfylte, og dermed

²⁶ Kjeldstadli, 1999: 308-309

²⁷ Bryld & Warring, 1998: 34

²⁸ Welzer & Lenz, 2007: 17

²⁹ Flacke, 2004: 8

³⁰ François, 2004: 17

³¹ Ibid. 17

høyeksplosive erindringene, var ikke bare snakk om enkel fortrenning. Det var også en fortielse som i noen tilfeller hindret konflikter og gjorde en relativt fredlig sameksistens mellom statene mulig.³²

1.2.2.2 Transnasjonal erindringskultur

Til tross for et sterkt patriotisk fokus har de vanskelige minnene fra andre verdenskrig og folkemordene i Europas samfunn aldri blitt helt visket ut. Vektleggingen av gjenoppbygging og stabilisering skulle ikke være evig. Fra krigens slutt i 1945 til i dag ser man en dyptgående forvandling.

Dekonstruksjonen av den gamle bevisstheten om krigen skjedde i alle land. Det er riktignok ikke vanskelig å påvise forskjeller mellom landene i tid og tyngde, men tendensen var den samme. Prosessen begynte allerede i 60-årene i Vest-Tyskland, og fortsatte med økende tempo i andre vestlige land i 70- og 80-årene. Lenge virket det som om den østlige delen av Europa var uberørt av dette. Langt ut i 80-årene forble den statsideologiske tolkningen av ”Den store fedrelandskrigen” som internasjonal kamp mot fascismen uforandret. De kritiske stemmene som her fantes, kom fra personer i eksil eller de var bevart i dypet av den private erindringskulturen.³³

Landene bak jernteppet lå med andre ord etter i denne utviklingen. Først med Sovjetunionens oppløsning og et mildere politisk klima mellom øst og vest kom de vanskelige minnene fra 30- og 40-tallet til overflaten. Samtidig akselererte utviklingen i vest. Som Lagrou viser, raste nå debatter om kollaboratører og motstandsfolk både i Frankrike og Belgia.³⁴ Østerrike og Italia begynte også så smått et oppgjør med egen krigshistorie.

Historikeren R. J. B. Bosworth peker i boken *Explaining Auschwitz and Hiroshima* (1993) på at den tradisjonelle, bevissthetsmessige betydningen av krigen i europeiske samfunn tok slutt med omveltningene i 1989. Med denne utviklingen var det snakk om en tilstand “in which historical disputation did not disappear but did shift its ground, a time when ‘the Long Second

³² Flacke, 2004: 9

³³ François, 2004: 18

³⁴ Lagrou, 2000: 5

World War' lost its hegemony and when the ethical values of anti-Fascism, the Resistance and People's war were finally obscured or replaced."³⁵

Etter den kalde krigen har det vært en langt mer åpen og pluralistisk tendens i fortolkningen av andre verdenskrig.³⁶ I økende grad lar det seg nå gjøre å snakke om en felles konsensus på tvers av landegrensene. I motsetning til den nasjonalpatriotiske erindringskulturen som var tilpasset den enkelte nasjon, er den transnasjonale erindringskulturen i syn og tematikk mer forenelig med en felles forståelse av fortiden.

Overgangen fra patriotisk til transnasjonal erindring blir fulgt av to tendenser. For det første en oppgradering av minnene og en fordømmelse av fortielsen. Å gjenkalle krigens tragedie og folkemordene i erindringen er blitt en viktig oppgave og oppfordring. I Europas samfunn er det nærliggende å se erindringen om krigen og folkemordene som et kategorisk imperativ, som en erindringsplikt. Den andre utvikling er en utbredt internasjonalisering av debattene. Disse blir ikke bare ført i en transnasjonal sammenheng, men også i en kontekst av universelle etiske og politiske verdier.³⁷

Debattene om de nasjonale fortellingene åpner nasjonal historieskriving mot mer transnasjonale og globale perspektiv.³⁸ I spenningsfeltet mellom transnasjonale og nasjonale minner blir erindringspolitikken et stadig viktigere tema.³⁹ Henvisninger til både følt og reell fortid har vidtrekkende følger for dannelse av kulturell og sosial tilhørighet, og har dermed også innvirkning politisk. I tillegg kommer spørsmålet om et europeisk erindringsfellesskap er nødvendig for en vellykket europeisk integrasjonsprosess.⁴⁰

Det faktum at vesteuropeiske land i stadig større grad er blitt preget av innvandring, forsterker nødvendigheten av en mer transnasjonal erindringskultur. Nasjonalstaten vil ofte ikke kunne være det selvfølgelig referansepunktet i historieskriving og erindringskulturelle uttrykk, siden den ikke svarer til mange av de identitets- og selvrealiseringsbehov innvandrere fra forskjellige opphavsländer har.⁴¹ I en transnasjonal tilnærming til historien vil man i større grad

³⁵ Bosworth, 1993: 4

³⁶ Bryld & Warring, 1998: 31

³⁷ François, 2004: 19

³⁸ Welzer & Lenz, 2007: 12

³⁹ Ibid. 7

⁴⁰ Ibid. 8

⁴¹ Ibid. 12

ha felles referansepunkter som går på tvers av landegrenser og nasjonalpatriotiske fremstillinger. I en slik erindringskultur står andre verdenskrig, med holocaust, fordrivelse av folkegrupper og kollaborasjon sentralt.⁴² Dette i motsetning til de patriotiske fortellingene i Europa om andre verdenskrig, hvor holocaust fikk liten plass siden temaet ikke hadde noen identitetsdannende funksjon i den nasjonale beretningen.

Da bilder fra Bergen-Belsen og Buchenwald⁴³ ble stilt ut i Galeri Le Canard i Amsterdam to ganger i 50-årene, var det, med få unntak, kun det fototekniske som ble diskutert.⁴⁴ I nyere tid, derimot, er mediale bilder og fremstillinger av holocaust med på å skape en internasjonal ikonografi og et felles referansepunkt i en overnasjonal fortelling, som Harald Welzer hevder ofte blir betegnet som Europas ”neue negativer Gründungsmythos.”⁴⁵ Han trekker frem holocaustkonferansen i Stockholm i 2000 med nesten alle vestlige regjeringssjefer som deltagere, som et eksempel på internasjonal bestrebelse for å skape normative regler for hvordan man skal forholde seg til fortiden. Welzer omtaler denne begivenheten som en ”Gründungsakt einer transnationalen Erinnerungskultur.”⁴⁶

Dette skiftet, samt et økende internasjonalt fokus på menneskerettigheter muliggjorde at gamle spørsmål fikk ny aktualitet.⁴⁷ Men minnenes nye aktualitet lar seg ikke bare forklare ut fra de veldige økonomiske, sosiale, politiske og fremfor alt kulturelle forandringene. Det var i tillegg en konsekvens av en slitasje på basisfortellingene, som på mange måter har nådd sitt mål, og som følge av sin ritualisering og utvikling til statsbærende ideologier hadde mistet mesteparten av sin troverdighet. Aktualiteten henger også sammen med en stadig tydeligere uoverensstemmelse mellom basisfortellingenes fortolkning og det mange personer og grupper lenge hadde opplevd som en ignorering av deres minne og oppfatning av krigen.⁴⁸

Den viktigste drivkraften bak denne utviklingen var ikke offisielle styresmakter eller institusjoner, men først og fremst organisasjoner bestående av ofrene selv og deres etterkommere. Her gikk påvirkningen nedenfra og opp. Dette er verdt å merke seg til forskjell fra prosessen da de nasjonale og patriotiske basisfortellingene ble dannet, hvor det i større

⁴² Ibid. 7

⁴³ George Rodger og Margaret Bourke-White slapp som første fotografer inn i henholdsvis Bergen-Belsen og Buchenwald rett etter befrielsen av leirene. Bildene ble første gang publisert i Life Magazine i mai 1945.

⁴⁴ Flacke, 2004: 10

⁴⁵ Welzer & Lenz, 2007: 13

⁴⁶ Ibid. 7

⁴⁷ Bergier, et al., 2002: 517

⁴⁸ François, 2004: 19

grad var snakk om en målrettet påvirkning ovenfra og ned. Det er også påfallende hvordan bevegelsene i det europeiske erindringslandskapet langt på vei sammenfaller med utviklingen innenfor det historiedidaktiske feltet. Økende historiedidaktisk fokus på historiekunnskapens samfunnsmessige kontekst på 70-tallet går parallelt med den økende bevisstheten rundt den nasjonale, instrumentelle bruken av andre verdenskrig. Også den senere tilbøyeligheten til å se historiesyn som et kulturprodukt kan sees i sammenheng med den transnasjonale sammenvokringen av fortidsforståelsen.

Generasjonsskiftet fra 60-tallet og utover spilte en viktig rolle i forbindelse med bearbeidelsen av traumatiske eller skamfulle minner.⁴⁹ I Vest-Tyskland for eksempel kan man snakke om en fortielse av historisk skyld til slutten av 60-tallet. Fortielsen ble utfordret og brutt av den yngre generasjon, de såkalte 68-erne. De brakte ikke bare på banen en kritisk tematisering, men var også sterkt involvert i opprettelser av monumenter, museumsutstillinger, produksjon av filmer og andre former for erindringskulturelle uttrykk.⁵⁰

I kjølvannet av den stadig tettere sammenvevingen av Europas erindringskulturer og formidlingen av disse, har de nasjonale basisfortellingene mistet mye av sin kraft. De er ikke lenger i stand til å skape identitet i en stadig mer sammenvoksende verden, men må erstattes av nye og mer tilpassede fremstillinger. Denne utviklingen foregår fortløpende i en erindringskultur i bevegelse, og manifesterer seg ikke sjelden som en dragkamp mellom privat og offisiell erindringskultur.

1.3 Lærebokanalyse som metode

”Das Normale Halt bekommen wir an der Schule, und die Beispiele dafür, die hört man bei der Oma.“⁵¹

Sitatet er fra undersøkelsen ”Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis,” som i 2002 ble slutført med boken *Opa war kein Nazi*. Her ble det gjennom intervjuer av familiemedlemmer fra flere generasjoner undersøkt hvordan historien om den

⁴⁹ Assmann, 2006: 27

⁵⁰ Ibid. 27

⁵¹ Welzer, et al., 2003: 9

nasjonalsosialistiske fortiden tas opp og forvaltes innad i tyske familier. Sitatet stammer fra et medlem av den såkalte barnebarngenerasjonen, 1983-modellen Dietmar Schwaiger. Sitatet er interessant på flere måter. Det antyder at historiebevissthet skapes på flere og uavhengige arenaer, og at den unge mannen har en forståelse av dette. Det viser også hvordan offentlig erindringskultur kan fungere som fortolkningsramme for den private erindringskulturen. Dette er et godt eksempel på hvordan det kulturelle minnet støtter det individuelle, i samspill med det kommunikative minnet, her i interaksjon med bestemor.

Unge medlemmer av en erindringskultur som Dietmars får impulser fra mange hold, men skolen og dens målrettede undervisning vil i stor grad fungere som fortolkningsramme for disse impulsene. Ifølge Ola Svein Stugu i artikkelen ”Oppsedande fortidsbilete; ein gjennomgang av fire historielæreverk for vidaregåande skole” i *Historisk Tidsskrift* (2001), formidler lærebøkene det som allerede har blitt konsensus.⁵² At læreboken formidler konsensus, er en selvfølge, gitt at den er et representativt uttrykk for den erindringskulturen den er en del av. En lærebok i historie må således ikke bare sees som en fra offentlig hold tilrettelagt mal og referanseramme, men også et uttrykk for en autorisert offisiell erindringskultur.

Læreboken er på denne måten et kulturprodukt, en bestanddel av samfunnets kulturelle minne. Som vist ovenfor er det mer enn vanskelig å gi et vidt og utfyllende bilde av hva som rører seg i et samfunn på kommunikativt minnenivå. Interaksjon, som for eksempel den mellom skoleeleven Dietmar og hans bestemor, er det umulig å gi et adekvat bilde av. Det er derfor viktig å presisere at en lærebokanalyse dreier seg om en undersøkelse av bestanddeler i det kulturelle minnet. Det er med andre ord uttrykk i den offisielle erindringskulturen som undersøkes, ikke den private.

Metoden for dette arbeidet er å diagnostisere lærebøkene som erindringskulturelle uttrykk. Som kilder vil lærebøkene bli lest kvalitativt. For metoden er det avgjørende hvilke egenskaper man ser etter i kildene, og velger å legge vekt på. Jeg vil i dette arbeidet legge vekt på de svenske og sveitsiske lærebøkene vurdering av nøytralitetspolitikken, og forklaringer på hvordan det lyktes landene å holde seg utenfor krigen. Særlig vil fremstillingen av egen forsvarsevne og utenrikspolitikk stå sentralt. Men samtidig er det

⁵² Stugu & Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2001: 250

nødvendig å gi et bilde av den samlede fremstillingen, tema og synsmåter som er relevante i forhold til en patriotisk eller transnasjonal erindringskultur.

Jeg vil først se på lærebøker fra 1960-tallet for å undersøke fremstillingen av andre verdenskrig i den første etterkrigstiden. På 60-tallet må den første etterkrigstidens fremstillingsmåte forventes å ha blitt etablert, uten å ha blitt for mye utfordret av de nye strømningene. Når det gjelder lærebøkene i nyere tid, vil det for begge land bli sett på en bok fra slutten av 1990-tallet i tillegg til den nyeste som har latt seg oppdrive, for Sveits en lærebok fra 2005 og for Sverige en lærebok fra 2007. I tillegg kommer for begge land en lærebok fra første halvdel av 80-årene, for å få en pekepinn om utviklingen i den mellomliggende perioden. For Sveits sitt vedkommende har det vært nødvendig å begrense seg til tyskspråklige lærebøker.

Akkurat som man i historiedidaktikken i dag vektlegger historiekunnskapens samtidige dimensjon, må lærebokens fortidsfortolkning sees i sammenheng med samtiden den er skrevet i. Løsrevet fra en kontekst som beskriver det samfunnet og den erindringskulturen den har oppstått i, er det problematisk å lese den som et kulturprodukt. Det vil derfor i hver tidsperiode bli skissert opp hovedtrekkene i lærebøkernes erindringskulturelle kontekst. Her vil det trekkes frem både uttrykk fra populærkulturen og faglitteraturen, som kan antas å ha påvirket den erindringskulturelle hovedtendensen.

2. Krigen i sveitsisk erindringskultur 1945-70

2.1 En uinntakelig alpefestning

Sveits bekjentgjorde ved krigsutbruddet i september 1939 sin nøytralitet, og understreket likebehandling, økonomisk og handelsmessig, av de stridende parter. Etter at Italia gikk med i krigen i juni 1940, var Sveits innelukket av aksemaktene på alle sider. Det faktum at Sveits var et nøytralt land som ikke ble okkupert, dannet grunnlaget for en nasjonal basisfortelling.⁵³ Denne basisfortellingen var preget av patriotiske synsmåter. Således var erindringskulturen de to første tiårene etter 1945 langt på vei dominert av bildet av et våpenført og tappert Sveits.⁵⁴ Til tross for at Sveits var kringsatt av aksemaktene, hadde man klart å hevde landets grenser.

Det ble i den nasjonale basisfortellingen lagt vekt på at den viktigste grunnen til at Sveits ble forskånet for krigen, var egen forsvarsvilje. Sentralt stod begrepet *Réduit*⁵⁵, tanken om at landet ved en sterk befestning av Alpene, etter initiativ av general Henri Guisan, hærens øverstkommanderende, hadde lyktes med å avskrekke de som skulle kunne ha planer om en invasjon.⁵⁶ Allerede under krigen ble portretter av Guisan hengt opp på vertshus, offentlige kontorer og politistasjoner.⁵⁷ ”Aktivdienstgeneration,” de 450.000 som hadde gjort militærtjeneste under krigen, ble fremhevet. Begrepet ble etter hvert i noen tilfeller brukt om hele krigsgenerasjonen

Fra 1950-tallet av ble den nasjonale basisfortellingen konkretisert ved kart og grafiske fremstillinger som angivelig viste Wehrmacht sine forskjellige angrepsplaner mot landet. Militærhistoriker og presseansvarlig i Militærdepartementet, Hans Rudolf Kurz, publiserte i 1957 og 1965 slike fremstillinger som historiske varianter av aktuelle trusselscenarioer. Landets utsatte stilling og evne og nødvendighet av forsvar sto her i fokus.⁵⁸

⁵³ Welzer & Lenz, 2007: 23

⁵⁴ Kreis, 2004: 594

⁵⁵ *Réduit*: fransk, indre skanse, mindre fort inne i en festning. I dette tilfellet et nett av forsvarsverk i de sveitsiske alper. ”Alpen-Réduit” har også blitt brukt i overført betydning om sveitsisk motstand mot Aksemaktene.

⁵⁶ Reinhardt, 2007: 110

⁵⁷ Kreis, 2004: 594

⁵⁸ *Ibid.* 597

I 1959 gav Hans-Rudolf Kurz ut den første store minneboken om krigen, *Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg - Das große Erinnerungswerk an die Aktivdienstzeit 1939- 45*. Her finner man fremstillinger og bilder som er typiske for den basisfortellingen som var rådende i etterkrigstiden. Motivene som er gjentatt i denne boken er representative for den typiske billedbruken i fremstillinger preget av basisfortellingen. Av disse kan nevnes det mye brukte bildet av Forbundsrådet og general Guisan som sammen synger nasjonalsangen foran forbundshuset i Bern. Et like populært bilde, som også er gjengitt i Kurz' minnebok, viser høyere offiserer samlet på Rütlisletten nord i kanton Uri, 25. juli 1940.⁵⁹ Guisans tale i den anledning, "Rütli-rapport", uttrykte en fast og bestemt forsvarsholding. Her ble planene for Réduit-taktikken, befestningen av Alpene, lagt frem. På Rütlisletten ble forøvrig den såkalte Rütlieden sverget rundt 650 år tidligere. Denne eden var en troskapsed til den sveitsiske konføderasjonen.⁶⁰ Stedet blir gjennom denne hendelsen regnet for å være fødestedet for den eldste sveitsiske konføderasjonen, og var således åpenbart ikke tilfeldig bakteppe for general Guisans tale sommeren 1940.

Ikke bare den militære forsvarsevnen stod sentralt. "Geistige Landesverteidigung" var også med på å danne bildet av et Sveits som stod imot. Dette var en politisk-kulturell bevegelse med røtter tilbake til første verdenskrig, men med sterkest innflytelse fra ca. 1930 til ut på 60-tallet. Sentralt stod styrkingen av sveitsiske verdier og motstand mot totalitarisme, det være seg nasjonalsosialisme, fascisme eller kommunisme. Man fokuserte på nødvendigheten av motstand på ikke-militære områder som for eksempel næringsliv og kultur.⁶¹

Et eksempel fra kulturområdet er et par filmer fra 1939 til 1941. I denne perioden kom det flere filmer med handling fra første verdenskrig, men med klare paralleller til samtidens trusselbilde. Skyttergravene som vernet grensen slik man kjente de fra forrige krig, ble imidlertid i 1941 byttet ut til fordel for alpebefestningen. Dette kan forklare at ingen filmer som tematiserte heroisk forsvar av grensene kom ut under resten av krigen eller etter.⁶²

Parallelt med militær forsvarsevne dokumenterte en annen type bilder den sivile delen av forsvarsevnen. Det gjaldt blant annet bilder av ekspansjon i landbruket, innsamling av

⁵⁹ Ibid. 594

⁶⁰ Reinhardt 2007: 11-12

⁶¹ Jorio, 2006

⁶² Kreis, 2004: 597

gjenvinningsmetall og kvinner som tok over mennenes arbeid når det trengtes.⁶³ Den såkalte ”oppdyrkningskampen” (Anbauschlacht) var således et sentralt motiv i forestillingen om et forsvarsdyktig Sveits. Landet hadde tidligere vært avhengig av handel for å skaffe nok næringsmidler. Nå ble jordlapper som hager og parker i mange tilfeller brukt i matauk-øyemed. Her stod bildet av et selvforsynt og uavhengig Sveits sentralt.

Andre viktige motiver som ble gjengitt i minneboken fra 1959, var tropper som ble tatt i ed, og lokale forsvarsgrupper med unge og gamle menn utenfor regulær alder for militærtjeneste, representanter for Frauenhilfdienstes (FHD), ensomme vaktposter, jegertropper på ski, festningsinstallasjoner, befestninger i fjellene og så videre.

Den nasjonale basisfortellingen la også i andre sammenhenger grunnlaget for en ensidig positiv fremstilling av landets holdning under krigen.⁶⁴ Ikke bare gjelder dette populærkulturelle uttrykk og gjentatte bildemotiver. Også i sveitsisk historieskriving fra den første etterkrigstiden, hvor særlig forestillingen om en avskrekkende alpebefestning står sterkt, er basisfortellingens tradisjonelle fokus fremtredende. I Wolfgang von Wartburgs *Geschichte der Schweiz* (1951) går det frem at Réduit-planen muliggjorde et forsvar av alpepassene over lang tid. Sammen med ødeleggelse av infrastrukturen og industrianlegg i lavlandet i tilfelle et angrep, gjorde dette et angrep på Sveits lite attraktivt, understreker von Wartburg. Han går også så langt som å hevde at ved utbruddet av krigen var Sveits, ved siden av Tyskland, det land som var best forberedt og rustet, ifølge tyske militære.⁶⁵ Wartburg skriver i en egen del om Sveits sin stilling i verden, at et av en nøytral stats fremste privilegier er å kunne innvilge asyl til politisk forfulgte og andre grupper. Dette har vært praksis i Sveits i flere hundre år. I løpet av andre verdenskrig tok Sveits imot til sammen 300.000 flyktninger, hvorav mange kunne takke asyl for at de overlevde. Von Wartburg legger imidlertid litt kritisk til: ”Doch darf nicht verschwiegen werden, daß gerade in der letzten Zeit in der Praxis des Asylrechts etwas mehr Mut am Platz gewesen wäre.“⁶⁶

Også i Emil Spieß sin bok *Das Werden des Bundesstaates und seine Entwicklung im modernen Europa* (1961), møter Sveits krigen godt forberedt, både moralsk, militært og økonomisk. General Guisans rolle og alpebefestningens avskrekkende effekt står sentralt som

⁶³ Ibid. 595

⁶⁴ Welzer & Lenz, 2007: 24

⁶⁵ Wartburg, 1951: 238

⁶⁶ Ibid. 251

forklaring på at angrepet uteble. Teksten er illustrert med bilder av hæren, sammen med gjengangsmotiver som Guisan foran forbundsrådet i forbindelse med krigsutbruddet og forsamlingen av offiserer på Rütli-letten 25. juli 1940.⁶⁷

Interessant er det at Spieß peker på at Nazi-Tyskland så for seg to muligheter for å innta Sveits ("Heimholung der Schweiz"): enten ved erobring, eller gjennom "Heimfall aus Resignation und Anpassung." Tyskerne skal ifølge Spieß ha satset på det siste kortet. De forsøkte å undergrave forsvarsviljen med uforskammede trusler i tysk presse, og med nedbrytende propaganda fra femtekolonister i Sveits. Men i denne nervekrigen var den sveitiske presse sin ansvarsfulle oppgave bevisst, og sto imot tysk press og nasjonalsosialistisk propaganda.⁶⁸ Femtekolonistene var fåtallige, og den marginale gruppen som gikk nazistenes ærend, ble betegnet som "Quislinge," fremhever Spieß.⁶⁹

Flyktningsspørsmålet er til stede i fremstillingen, uten å være fremtredende. Mange flyktninger søkte tilflukt i Sveits, og allerede i slutten av 1944 var tallet oppe i 100.000. I takknemlighet over i stor grad å ha blitt forskånet for krigens herjinger, ble et nasjonalt gavefond, "die Nationalspende", opprettet i 1944. Hele 206 millioner sveitserfranc kom ifølge Spieß nødlidende i Europa til gode. Sammen med Røde Kors sin innsats og nødhjelpsendinger etter krigen fremheves på denne måten det humanitære Sveits.

En mer kritisk holdning kommer til uttrykk i en bildetekst, hvor det hevdes at mens befolkningen storsinnet tok seg av de 283.000 flyktningene under og etter krigen, så står ikke myndighetenes holdning på dette området for enhver kritikk. Til tross for mange kompliserte omstendigheter som var forbundet med dette spørsmålet, kaster dette skygge over det humanitære Sveits sitt rykte, mener Spieß. Over denne teksten vises bildet av en gutt fra konsentrasjonsleiren Buchenwald, som ifølge forfatteren kom seg til Sveits som flyktning.⁷⁰

Med det historiesynet den nasjonale basisfortellingen representerte, trer forestillingen om Sveits som en humanismens øy midt i barbariet frem.⁷¹ Under og etter første verdenskrig hadde sveitsernes selvoppfatning vært at de inntok en samariterstilling i Europa. Bildet av det

⁶⁷Spieß, 1961: 312-319

⁶⁸Ibid. 320

⁶⁹Ibid. 311

⁷⁰Ibid. 328

⁷¹Welzer & Lenz, 2007: 24

barmhjertige Sveits utlignet langt på vei en nøytral stats militære ikke-engasjement. Det manglende militære engasjementet i andre verdenskrig ble også underbygget og forsvart av det man kalte handlinger av god vilje i humanismens tjeneste. Det gjaldt blant annet behandlingen av krigsskadde, internering av soldater, beskyttelse av truet grensebefolkning, den internasjonale Røde Kors-innsatsen, ferieopphold for krigsbarn og hjelpeaksjoner i områder rammet av krigen. I 1942 overtok det sveitsiske forsvaret organisasjonen Kinderhilfe, som tidligere hadde vært privat drevet av kvinner. Slik ble allerede under krigen bildet av det forsvarsdyktige Sveits smeltet sammen med bildet av det barmhjertige Sveits.⁷²

Barmhjertigheten ble i etterkrigstiden også dokumentert gjennom bildematerialet fra krigen. Dette materialet kan deles i tre kategorier: grensebefolkning, krigsbarn på ferie og internerte soldater. I 1950-årene fantes det i offentligheten ingen bilder av sivile flyktninger som var politisk eller rasebegrunnet forfulgt av nasjonalsosialistene.⁷³ Det var også få bilder av internerte soldater, med et visst unntak for de franske Spahiene.⁷⁴ Dette var tyrkiske soldater i tradisjonelle osmanske rytterkorps som hadde kjempet på Frankrikes side mot Tyskland. En del av disse troppene kom seg over til Sveits i juni 1940, og forble internert til 1941.

Eduard von Steiger⁷⁵, som var hovedansvarlig for flyktningepolitikken i Forbundsrådet, forklarte stengingen av grensene for jødiske flyktninger i 1942 som et nødvendig onde. For å rettferdiggjøre denne stengingen introduserte han i august 1942 lignelsen om Sveits som en livbåt. Kommandanten i livbåten hadde den tunge oppgaven å nekte å ta ombord resten av alle de tusen som lå og skrek etter hjelp i havet når det ikke lenger var forsvarlig eller tilstrekkelig med proviant. ”Das Boot ist voll” var von Steigers parole. Fra liberalt hold i pressen ble det imidlertid innvendt at livbåten på dette tidspunktet var langt fra overfylt.⁷⁶

Filmen *Die letzte Chance* fra 1945 er et populærkulturellt uttrykk for denne kontroversen. Filmen handler om en britisk og amerikansk soldat som rømmer fra en tysk fangetransport i Italia. De ender opp med å lede et internasjonalt flyktningfølge, heriblant en jødisk familie, til de er i sikkerhet i Sveits. Filmens milde fremstilling av flyktningpolitikken lar seg i stor grad forklare ut fra myndighetenes forventninger til prosjektet. Sveitsisk UD stilte seg i

⁷² Kreis, 2004: 600

⁷³ Ibid. 600

⁷⁴ Ibid. 595

⁷⁵ Eduard von Steiger var leder for Eidgenössisches Justiz- und Polizeidepartement 1941-1951.

⁷⁶ Kreis, 2004: 601

utgangspunktet kritisk til manus, da det ikke viste de humanitære bestrebelsene til Sveits og Røde Kors, samt at nøytralitetstanken ikke kom klart til uttrykk. For å få støtte til arbeidet med filmen, måtte derfor filmskaperne forsikre Forbundsrådet og Eduard von Steiger om at filmen ville fremme sveitsiske interesser i utlandet. En del av avtalen var at filmen skulle godkjennes av myndighetene før den ble sluppet. Von Steiger var, selv om den fikk passere, kritisk til det ferdige produktet.⁷⁷ Filmen ble imidlertid godt mottatt i utlandet.⁷⁸ Ved filmfestivalen i Cannes i 1946 vant den, i tillegg til en Gullpalme, fredsprisen "Prix International de la Paix."⁷⁹

Etter krigen dukket livbåtbildet opp igjen med jevne mellomrom, noen ganger kritisk, andre ganger rettferdiggjørende. I kjølvannet av et tysk arbeid om tysk utenrikspolitikk under krigen kom det frem i offentligheten at Sveits hadde tatt initiativet til at tyske jøders pass skulle merkes.⁸⁰ Sverige var for øvrig også delaktig i dette utenrikspolitiske grepet for å lettere kunne avvise uønskede flyktninger ved grensen. Lyset som dette kastet over flyktningpolitikken, førte til at det ble utarbeidet en statlig rapport, Ludwig-rapporten, publisert i 1957. Denne rapporten var imidlertid tilbakeholden med kritikk mot den sveitsiske flyktningpolitikken. De få kritiske synspunktene som fantes, fikk lite nedslag i erindringskulturen. Den statlige rapporten unngikk å bruke livbåtmetaforen, og nevnte ikke opphavsmann Eduard von Steiger ved navn. Sistnevnte tok derimot i bruk livbåtmetaforen da han kommenterte rapporten i 1957, uten innslag av beklagelse.⁸¹

2.2 Sveitiske lærebøker fra 60-tallet

Hvordan blir så denne delen av historien fremstilt i lærebøkene? I undersøkelsen av dette vil det her fokuseres på kapitlene som går direkte på Sveits under krigen. Lærebøkene har også kapitler om andre verdenskrig generelt, med vekt på krigsforløpet ellers i verden. Sveits er ikke nevnt i noen av disse kapitlene.

⁷⁷ Von Steiger var kritisk til at de sympatiske flyktningene først ble bryskt avvist av en sveitsisk offiser. Han mente også filmen stilte sveitsisk legevitenenskap i et dårlig lys, ettersom det ikke hadde latt seg gjøre å redde en engelsk Løytnant som var skutt i en lunge av tyskerne.

⁷⁸ Kreis, 2004: 603

⁷⁹ Cannes-festivalen, 2009

⁸⁰ Kreis, 2004: 606

⁸¹ Ibid. 601

2.2.1 A. Jaggi: *Aus der Welt- und Schweizergeschichte seit 1815*. 1961

Aus der Welt- und Schweizergeschichte seit 1815 av Dr. Arnold Jaggi, er en lesebok for det niende skoleåret. Den er gitt ut av Verlag Paul Haupt und Staatlicher Lehrmittelverlag i Bern i 1961. Boken går over 272 sider i tid fra Wienerkongressen i 1815 til bokens nåtid. De sidene som omhandler Sveits under andre verdenskrig teller åtte og en halv side. Det finnes ingen illustrasjoner.

Innholdsanalyse

Innledningsvis blir det fortalt at hæren, som ved utbruddet av 1. verdenskrig, ble samlet for å forsvare landet, og om valget av Henri Guisan til øverstkommanderende general. Men forsvaret av landet var nå vanskeligere, siden man i mellomtiden hadde fått en maktsyk og samvittighetsløs nabo: Adolf Hitler. Vi vet i dag hva han hadde fore, og for hvilken sak han også i vårt land spredde propaganda, skriver forfatteren.⁸² Press fra tysk hold fremheves, med vekt på krav om at avisene skulle skrive det som passet Tyskland, og med et sterkt ønske om å få avsatt de ”tapreste redaktørene.” Heldigvis innså myndighetene at det ville være farlig å innskrenke pressefriheten altfor sterkt.⁸³

Ved stå imot det tyske presset og propagandaen understrekes ikke bare en klart definert ytre trussel, men også motstandsviljen. Riktignok går det frem av teksten at pressefriheten var noe innskrenket, men at myndighetene så det som nødvendig at den ikke ble innskrenket altfor mye. I forbindelse med pressens stillingtagen og rolle som motvekt til tysk propaganda, finner man tekstens eneste henvisning til nøytralitetsstridig holdning:

Nun, so konnten die Zeitungen das Volk doch warnen und ihm die Wahrheit verkünden? Das hätten die meisten Redaktoren auch gerne getan. Allein wenn sie davon zu sprechen begannen, was Hitler und die Nationalsozialisten beabsichtigten, dann spielten diese die Empörten. Sie beklagten sich und zeterten: Wir werden verleumdet und beleidigt; die Schweizer sind nicht neutral.⁸⁴

At nasjonalsosialistene øvet press for å påvirke opinionen i Sveits er lite overraskende. Mer oppsiktsvekkende er det at dette er eneste gang nøytraliteten problematiseres i teksten. Anklagen om nøytralitetsstridighet blir lagt i munnen på nasjonalsosialistene. På denne måten

⁸² Jaggi, 1961: 243

⁸³ Ibid. 243-244

⁸⁴ Ibid. 243

går det her frem av teksten at om Sveits ikke fulgte en klar nøytral linje, så var det å innta en nesten for hard holdning til Tyskland enn hva tyskerne kunne tåle. Samtidig fremgår det også at det fantes en grense for hvor nøytral holdning det var mulig for Sveits å innta.

Helt fra starten tegnes bildet av et truet Sveits. Hitler trodde både ved krigsutbruddet og de første krigsårene at Tyskland skulle vinne. Derfor planla han å erobre Sveits før eller siden. For å gjøre invasjonen lettere sendte Hitler spioner og allierte seg med troløse sveitsere. På denne måten fant han ut mye om forsvarsanlegg, minefelt og lignende. Det legges ikke skjul på at trusselsituasjonen i 1940 var prekær, og at man var bekymret for hva fremtiden ville bringe:

Nachdem Hitler im Frühjahr und Vorsommer 1940 gewaltige Waffenerfolge errungen hatte, begannen manche Schweizer zu denken: Wenn Mächte wie England und Frankreich gegen Hitler nichts vermögen, was könnte denn unser kleines Land wider ihn ausrichten? – Es war sehr bange Wochen. Am deutschen Radio konnte man übermütige Deutsche singen hören: «Die Schweiz, das kleine Stachelschwein, Das holen wir auf dem Rückweg heim.»⁸⁵

Det mer enn antydes at det bare var et tidsspørsmål før Tyskland ville angripe. Beskrivelsen av Sveits som et lite pinnsvin tyskerne tenkte enkelt å ta hånd om på tilbakeveien, har to funksjoner. For det første understreker det invasjonsfaren, og for det andre gir det bildet av et Sveits med piggene ute som er beredt til å bite fra seg. Dette tydelige trusselscenarioet følges i teksten direkte av begivenhetene på Rütlisletten. Guisan, som allerede i begynnelsen av teksten står sentralt, fremstår med sin forsvarsplan som den som snur en håpløs situasjon. Billedlig males det ut hvordan offiserene stod i en halvsirkel med blikket utover Vierwaldstättersjøen, mens generalen la frem sine planer for forsvaret av landet. Både de militære og folket fattet friskt mot. Situasjonen så ikke lenger like håpløs ut:

[Guisan] zeigte, daß die Schweiz auch nicht die Flinte ins Korn werfen dürfe, sondern sich nach einem ganz neuen Plane verteidigen müsse und verteidigen könne. Da faßte das Volk frischen Mut. Viele kamen auch zur Überzeugung, dass der Krieg noch nicht zu Ende sei, sondern wohl erst recht beginne.⁸⁶

Invasjonstrusselen fra Tyskland er fraværende i teksten umiddelbart etter at Guisan har lagt frem sin plan. Således kommuniseres det også her mellom linjene at Sveits var i stand til å bite fra seg. Dette understrekes ikke bare gjennom Guisans Rütli-tale, men også av selve fokus i teksten. På litt mindre enn to sider har forfatteren av denne læreboken så å si løst

⁸⁵ Ibid. 244

⁸⁶ Ibid. 245

problemet og sikret Sveits mot en invasjon. Etter denne vendingen erstattes i teksten trusselbildet av andre tema.

Særlig understrekes motstandsviljen på andre områder. Hvordan man klarte å forsørge befolkningen med nødvendige næringsmidler blir sterkt fokusert. Næringsmiddelsituasjonen var prekær på grunn av betraktelig mindre import, og det beskrives hvordan man kompenserte dette med å øke produksjonen under overskriften ”Kampf gegen den Hunger – vom Plan Wahlen.” Etter at Fritz Wahlen i Kriegsernährungsamt i november 1940 hadde lagt frem en plan for hvordan man kunne unngå nød ved hjelp av en massiv oppdyrking, pustet det sveitsiske folk igjen lettet ut:

«Nun ist es gut», so riefen sie aus, «nun sind wir zuversichtlich; der Hunger läßt sich bannen, und niemand kann uns mit der Drohung einschüchtern: Ergebt euch, oder ich lasse kein Brot mehr in Euer Land!»⁸⁷

Således inngår også oppdyrkingen og kampen mot sulten i et større bilde av det motstandsdyktige Sveits. Ifølge lærebokforfatteren var Sveits ikke bare i kraft av alpebefestningen nærmest utilnærmelig militært, men befolkningen var også selvforsynt med blant annet korn og poteter. Man får langt på vei følelsen av å lese om et mislykket tysk beleiringsforsøk.

Det pekes videre på at man i Sveits merket lite til krigens gang. I den grad Sveits ble rammet av krigen, var det som følge av sporadisk feilbombing på sveitsisk jord. Spesielt er det det massive allierte bombardementet av byen Schaffhausen som trekkes frem. En hel side vies til denne hendelsen. Rundt 400 brann- og sprengbomber á 45 kilo herjet byen i løpet av vel et halvt minutt 1. april 1944, og etterlot 40 døde i ruinene. Skadene beløp seg til cirka 46 millioner sveitserfranc. En kvinne som blir sitert, opplevde å se et avrevet bein og en hånd fortsatt i hansken bli slynget inn gjennom vinduet på jernbanestasjonen. Bombene var likevel, ifølge en fagmann hun kjente, bare fyrstikker (”Zündhölzer”) i forhold til hva som ellers var vanlig. På denne måten fremstilles de rammede beboerne i Schaffhausen som heroisk sindige og avmålte, til tross for vanskelighetene. Samhold og nødhjelp fra kantonene rundt fremheves, og presidenten for byrådet i Schaffhausen siteres på at ”[der] Alteidgenössischer Brudergeist ist wieder auferstanden.”⁸⁸

⁸⁷ Ibid. 245

⁸⁸ Ibid. 246-247

Nødhjelp og sveitsisk hjelpearbeid preger gjennomgående resten av teksten. De fem siste sidene av de totalt åtte går med til dette. Det vises til hvordan frivillige i Genève jobbet for krigsfanger og krigsoffer, blant annet med pakkesending og familiegjenforening. Herunder nevnes også mottak av flyktninger, men nokså kort. Det heter at ”über 100 000 arme, verfolgte Menschen flohen im Verlaufe des Krieges in die Schweiz“.⁸⁹ Utenom påpekingen av at flyktningene var forfulgte og i en vanskelig situasjon, blir det sagt lite om bakgrunnen for dette.

Betraktelig mer fokus og plass i fremstillingen har underkapitlene ”Von der Schweizer Spende” og ”Das Pestalozzidorf in Trogen.” Her beskrives nødhjelp til andre land i Europa mot slutten av krigen og opprettelsen av barnelandsbyen i Trogen. Til tross for at det blir sagt relativt lite om flyktningproblematikken under krigen, bidrar fokuset på nødhjelp generelt til å styrke bildet av det humanitære Sveits.

2.2.2 W. Rutsch: *Welt- und Schweizergeschichte*. 1966

Andre lærebok fra Sveits som her skal behandles, er *Welt- und Schweizergeschichte* av W. Rutsch, gitt ut av Lehrmittelverlag des Kantons Zürich i 1966. Den er annen del i en serie for elever på niende årskurs. Utgaven er uforandret fra førsteutgaven i 1964. Bokens omfang er på 311 sider, og omhandler tidsrommet fra tidlig på 1930-tallet til begynnelsen av 60-tallet. Oppbygningen er todelt på den måten at den første delen tar for seg verdenshistorie, mens andre del omhandler historien til Sveits i samme periode. Av den grunn kommer det først et syv siders kapittel om andre verdenskrig, og så lenger ut i boken to sider om Sveits under krigen. I den første delen om krigen nevnes ikke Sveits overhodet.⁹⁰ Heller ikke denne boken er illustrert

Innholdsanalyse

Kapittelet om Sveits under krigen er kort, men formidler tydelig bildet av et land som var i stand til å forsvare seg. Den første undertittelen, ”Die Schweiz ist bereit”, understreker dette.

⁸⁹ Ibid. 245-248

⁹⁰ Rutsch, 1966: 186-192

Det går frem av de første fem linjene av teksten at Sveits allerede ved krigsutbruddet hadde sikret grensene og ordnet reserver til å klare seg. Både militært og på andre måter var landet forberedt på krigen:

Der Zweite Weltkrieg traf die Schweiz nicht unvorbereitet. Die Armee war mit modernen Waffen ausgerüstet, Festungen sicherten die Grenzen, in Städten und Fabriken war der Luftschutz organisiert. Jede Haushaltung besass einen Notvorrat an Lebensmitteln, und die Rationierung konnte bald nach Kriegsbeginn eingeführt werden. Die Fabriken waren von den Behörden veranlasst worden, grosse Lager an Rohstoffen und Kohle anzulegen.⁹¹

Ut fra disse linjene må Sveits med hele sitt landområde allerede på dette tidspunktet nærmest oppfattes som en festning. I private hjem så vel som i fabrikkene var det blitt gjort tiltak for å kunne møte kommende prøvelser. Spesielt verdt å merke seg er opplysningen om at fabrikkene skulle ha lagt seg opp store mengder råstoff, noe som impliserer at Sveits i alle fall ved begynnelsen av krigen ikke var avhengig av denne type import. Råstoffrelatert utenlandshandel og økonomiske forbindelser har ellers ingen plass i fremstillingen.

Videre, under overskriften ”Insel im Sturm,“ beskrives det hvordan et rykte om tyske tropper i anmarsj mot grensen 10. mai 1940 fikk folk til å flykte innover i landet fra de truede områdene. På denne måten understrekes trusselbildet og invasjonssfare. Det blir ikke sagt noe at disse landområdene var spesielt sårbare for invasjon eller at grensen ikke sterkt nok befestet. Heller virker det som om det er snakk om sivile som evakuerer et potensielt kampområde.

Den akutte faren ble avblåst da tyskerne dreide av mot Frankrike. Men siden Sveits etter Frankrikes fall og Italias inntreden i krigen var omringet av aksemaktene, var situasjonen fortsatt truende. Det tegnes et bilde av et folk som følte seg utlevert til Tysklands nåde, og hvordan Guisans plan så snudde den vanskelige situasjonen:

Viele Schweizer glaubten damals, man sei auf Gedeih und Verderb an Deutschland ausgeliefert. Da verkündete General Guisan auf dem Rütli seinen festen Entschluss, sich gegen jeden Angriff auf unsere Unabhängigkeit zur Wehr zu setzen. Die Armee sollte sich, wenn nötig, in den schwer zugänglichen Alpentälern bis zum äussersten verteidigen. Dieses letzte Zufluchtsgebiet (Réduit) wurde befestigt. Wiederum blieb uns diese Probe erspart. – Man erfuhr nach Kriegsende, dass im Jahre 1943 ein deutscher Angriff auf die Schweiz vorgesehen war. Doch wurde Hitler damals durch andere Unternehmen an diesem Vorhaben gehindert.⁹²

⁹¹ Ibid. 242

⁹² Ibid. 243

Det er tydelig at forfatteren vil ha frem alpebefestningens store betydning. Også i denne fremstillingen blir Rütli-rapporten løsning på trusselproblemet. Verdt å merke seg er likevel forklaringen på hvorfor et planlagt angrep i 1943 uteble. Den eneste direkte forklaringen på at armeen ble spart for denne prøven er at Tyskland ble oppholdt på andre fronter. Det kommer altså frem at faktorer utenfor landets grenser også har spilt en rolle for det uteblivende angrepet. En mulig forklaring er at det ikke var alpebefestningen som i første rekke avskrekket mot et angrep, ettersom et angrep var planlagt og ville stått for døren om forholdene hadde vært annerledes. Dette sies likevel ikke direkte, og passasjen kan like gjerne sees på som en understreking av den usikre situasjonen og trusselen utenfra. Militærets rolle blir således den viktigste forklaringen på at Sveits ble forskånet, og at man lyktes i å bevare det sveitsiske mens alt rundt en var kaos. Det siste understrekes ved at denne delen av teksten har overskriften ”Insel im Sturm.”

I fortsettelsen fokuseres det mest på næringsmiddelsituasjon og dagliglivet i Sveits under krigen. Under overskriften ”Sozialer Frieden” vises det til at folkets politiske enighet var avgjørende for at Sveits klarte seg betydelig bedre enn i første verdenskrig. Så å si alle sveitsere (”Weitaus die meisten Schweizer”), tysktalende som fransktalende, ønsket den totalitære statens nederlag. En felles motstandsvilje og samhold i hele folket kommer klart til uttrykk. Den sosiale roen innad i landet fremheves som avgjørende for man klarte seg så godt. Her nevnes spesielt ”der Lohnausgleichkassen,” som sikret soldater kompensasjon av tapt arbeidsinntekt, og en fortløpende økning av lønninger i takt med prisøkningen. Ingen streik ødela den indre freden i landet, og følgelig var det ikke rart at mange i de krigførende landene misunte sveitserne.⁹³

I tillegg til samhold og sosial ro vektlegger også denne læreboken oppdyrkingen og evnen til selvforsyning som en viktig del av totalforsvaret. I siste del av kapitlet, ”Die Wirtschaft hält durch”, beskrives kort den vanskelige oppgaven det var å sikre det daglige brød for befolkningen. Blant annet ble store områder som hadde blitt brukt til andre formål, omgjort til jordbruksområder. Det nevnes også at en viss import var med å sikre Sveits mot virkelig hungersnød. Den korte opplysningen om import blir ikke videre kommentert, men står i kontrast til opplysningen om at landet under krigen var fullstendig omringet og isolert av

⁹³ Ibid. 243-244

aksemaktene, som man helt og holdent tok avstand fra. Omstendighetene som muliggjorde dette berøres ikke.

Flyktningproblematikken er fraværende i fremstillingen. Et unntak er likevel interneringen av krigsfanger i forbindelse med Frankrikes fall sommeren 1940. Det sies at det fant sted kamper ved vestgrensen, og 40000 franskmenn og polakker ble drevet inn i Sveits, hvor disse ble avvæpnet og internert i leirer. Heller ikke i den generelle delen om andre verdenskrig nevnes flyktningproblematikken. Andre verdenskrigs enorme humanitære konsekvenser og folke-mord er totalt fraværende.

Under den generelle delen beskrives krigens forløp nøkternt militærhistorisk, med opplysninger om antall drepte på ulike frontavsnitt. ”Der amerikanische Angriff auf Schaffhausen” fremheves spesielt, til tross for at tapet av menneskeliv her var svært moderat sammenlignet med hva som skjedde andre steder.⁹⁴

2.2.3 I. Müller: *Geschichte des Abendlandes*. 1967

Den tredje og siste lærenoken fra 60-tallets Sveits det her skal sees nærmere på, er *Geschichte des Abendlandes – Vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart*. Den er skrevet av Iso Müller og utgitt på Benziger Verlag i Zürich for bruk i Senkundarstufe 2 (10-13 skoleår). Teksten som her er aktuell er en del av kapittelet ”Das Zeitalder der Weltkriege 1914-1945.” Dette kapittelet tar for seg første verdenskrig, mellomkrigstiden, andre verdenskrig og etterkrigstiden. Under kapittelet om andre verdenskrig er siste del, ”Die Lage der Schweiz”, viet Sveits sin rolle under krigen. Boken er i alt på 290 sider. Delen om andre verdenskrig utgjør 46 sider, og av disse er kapittelet som går direkte på Sveits under krigen, på fire sider. Dette kapittelet er delt inn i fem underkapitler: ”Bedroht,” ”Kriegsbeginn,” ”Mai bis Juni 1940,” ”Le réduit national” og ”Die Verhältnisse im Lande”.

Innholdsanalyse

Helt fra begynnelsen tegnes et klart trusselbilde. Tittelen på det første underkapittelet, ”Bedroht”, understreker også dette. Her får man vite at nasjonalsosialistene også ville

⁹⁴ Ibid. 243

innlemme sveitserne i det nye Großdeutschland. Hitler siteres på at det sveitsiske folket var ”frafalne tyskere” (abtrünnigen Deutschen). Denne idéen, heter det, fant bare gjenklang hos nasjonalsosialistene i Sveits.⁹⁵ Lærebokforfatteren understreker at flesteparten av sveitserne ikke ville vite av nasjonalsosialismen

Videre beskrives det hvordan trusselen fra Hitler-Tyskland økte etter ”dem Falle Österreichs 1938.” Sveits var nå både i nord og øst omgitt av det nasjonalsosialistiske riket. Regjeringen oppfordret til ”geistigen Landesverteidigung,” og gikk blant annet inn for en etappevis tilbakeføring av landbruket til nødvendig korndyrking. Landsutstillingen i Zürich sommeren 1939 forsterket den nasjonale viljen til motstand, gjennom å vise frem ”die wirtschaft-technische Produktion und vielsprachige Kultur.”⁹⁶

I det andre underkapittelet, ”Kriegsbeginn”, fortelles det hvordan Forbundsrådet kom sammen i august 1939 for å gi regjeringen ekstraordinære fullmakter og velge Henri Guisan til general. Etter Tysklands angrep på Polen 1. september, fant den generelle mobiliseringen sted. Det fortelles at troppene tok oppstilling i en sone som strakk seg fra Sargans, et område grensende til Liechtenstein i øst, nordvestover mot Zürich og videre vestover til Basel og Solothurn. Hovedvekten lå på vestre flanke, deriblant Basel, hvor de sveitsiske styrkene lå tett på både Frankrike og Tyskland. For å holde moralen oppe ble lønn og tjenestesatser økt betraktelig. Det tegnes et bilde av en aggressiv ytre fiende, og et land som var beredt til å forsvare seg.

I ”Mai bis Juni 1940” beskrives det hvordan det ble gjennomført en andre generalmobilisering med nærmere en halv million regulære soldater da tyskerne marsjerte inn i Nederland, Belgia og Luxemburg. Den tyske ledelsen hadde da utplassert styrker ikke så langt fra den sveitsiske grensen.

I fortsettelsen heter det at tyskerne i den kritiske perioden, spesielt med vekt på dagene 14.-15. mai, ikke angrep Sveits. Likevel var Sveits fortsatt i fare. Etter ”Generalsbefehl” av 7. Mai 1940 ble det derfor dannet lokale forsvarsgrupper (Ortswehren), og dimittenter fikk nødvendig ammunisjon for til enhver tid å kunne bekjempe fallskjermtropper. Sveits var nå omsluttet av aksemaktene, kun med unntak av en smal stripe ved Genève, og måtte være

⁹⁵ De sveitsiske nasjonalsosialistene, Die Frontenbewegung, som i teksten omtales som ”der Frontisten,” var Sveits sitt motstykke til Tysklands nasjonalsosialisme. I teksten tilføyes det at de i 1940 oppløste seg selv.

⁹⁶ Müller, 1967: 274

forberedt på angrep fra alle sider. Et utdrag fra en tale av general Guisan fra 11. mai 1940 omtales som en spesielt minneverdig ordre:

Wenn durch Radio, Flugblätter und andere Mittel Nachrichten verbreitet werden sollten, die den Widerstandswillen von Bundesrat und General anzweifeln, so sind sie als Lügen der defaitistischen Propaganda zu betrachten.⁹⁷

Sveits hadde med andre ord ingen planer om å la seg knekke. Fokuset på Guisans rolle er relativt sterkt, og halvparten av gangene han nevnes, omtales han kun som ”generalen.” Dette er med på å fremstille han som en sentral og selvfølgelig person i motstanden.

Underkapittelet ”Le réduit national” begynner med det tyske felttoget i Frankrike, som viste at et angrep mot Sveits grenser var en overhengende trussel. Deretter beskrives det hvordan alpebefestningen skulle løse dette problemet, etter ordre fra general Guisan. Ved grensen kunne man bare forsinke angrepet. Det presiseres at det ikke lenger kunne handle om å forhindre et fiendtlig felttog gjennom det sveitsiske ”Mittelland,” men at Sveits’ eksistens under enhver omstendighet måtte forsvares med alle midler. Det vises her til Guisan sin Rütli-rapport. Det hele beskrives som en forandring fra nøytralitetsstilling til hevdelse av eksistens (”Neutralitätsstellung zur Existenzbehauptung”), hvor man forsøkte å tilpasse seg ny våpenteknologi (”Panzer- und Fliegabwehr usw.”).

Alpebefestnings betydning preger mye av fremstillingen. Dette er ikke bare fordi teksten underbygger oppfatningen av Sveits som et motstandsdyktig og motstandvillig land, men også på grunn av relativt detaljerte beskrivelser av de befestningene man etablerte i Alpene. Denne fremstillingen er likevel noe mer nyansert enn de to foregående, ved å poengtere at en besettelse av resten av landet ville kunne være mulig.

Videre i dette underkapittelet heter det at tyskerne, etter å ha kjørt seg fast i Russland, betraktet Italias situasjon som usikker. Derfor ble det lagt tyske planer om å få kontroll over Alpene, og dermed en vei mot sør. Her skulle fallskjermssoldater ved en blitzaksjon ta kontroll over innganger til alpebefestningen og gi rom for etterfølgende tropper. En tysk ”Kommando Schweiz” under ledelse av generaloberst Dietl ble beordret av Himmler. Men planene ble ikke

⁹⁷ Ibid. 275

gjennomført, fordi ”die sachverständigen der Wirtschaft und die Spitzen der Generalität sich dagegen setzen.”⁹⁸

Beskrivelsene av Réduit-planen står i teksten plassert nær spesielt kritiske tidsrom for angrep på Sveits, i mai 1940 og mars 1943. Når det gjelder det første angrepet som det ikke ble noe av, oppgis det som nevnt ingen direkte grunn. Det andre eksempelet er interessant på den måten at det viser til at det forelå direkte planer om en invasjon i mars 1943. Grunnen til at dette angrepet uteble, oppgis å være folk høyt oppe i tysk næringsliv og militærvesen gikk imot. Ingen videre forklaringer gis, men det blir igjen understreket hvor utsatt Sveits var under krigen. Også de tyske angrepsplanene i 1943 står tekstuelte tett sammen med en inngående beskrivelse av alpebefestningen og militære tiltak. Selv om teksten ikke går nærmere inn på årsaker, er det også her nærliggende å lese mellom linjene: Avskrekking fra sveitsisk side medvirket til at det heller ikke ble noe av dette angrepet.

Fremstillingen preges således sterkest av tanken om at kjerneområdet i Sveits var for sterkt befestet til at Tyskland våget seg på en invasjon. Samtidig får ikke de økonomiske og politiske forbindelsene til Nazi-Tyskland noen plass i fremstillingen. Dette til tross for at opplysningene om at representanter for industrien i Tyskland og den militære ledelsen i siste instans motsatte seg et angrep, skulle invitere til nettopp det.

Presiseringen av at Sveits var kringsatt og nå måtte sette i gang nødvendige tiltak for å klare seg, både innenfor jordbruk og produksjon forøvrig, formidler et klart budskap om motstandsvilje. Motstandsviljen fremstår som noe hele nasjonen stod bak. ”Die Verhältnisse im Land” setter fokus på et hardt prøvet folk, som ikke minst ble uroet av de mange nøytralitetskrenkelsene i sveitsisk luftrom. Spesielt gjaldt dette allierte fly. Etter tysk påtrykk måtte man blende lys om natten, for ikke å vise vei til tyske områder. Tallrike bomber ble sluppet, og ikke få omkom. Det nevnes også kort at Sveits gikk til anskaffelse av handelsskip, slik at man kunne sikre forsyninger via Marseille til Genève. Men heller ikke i denne læreboken blir handel med andre land under krigen utdypet.

Om flyktningsspørsmålet heter det at det kom mange flyktninger til Sveits. Disse nærmet seg i 1944 100.000. Grensene måtte likevel stenges i april 1945, for ikke å få inn uønskede

⁹⁸Ibid. 276

elementer ("unerwünschte Elemente"). Avslutningsvis fortelles det at under krigen, og spesielt mot slutten, hjalp det sveitsiske Røde Kors og Caritas flyktninger i stort omfang.⁹⁹

Til tross for at den humanitære rollen fremheves, får flyktningproblematikken liten plass i fremstillingen. Hvor mange flyktninger landet tok imot nevnes altså kort, men hvor mange som ble avvist, vises ikke. Det beskrives heller ikke hvem flyktningene var, og hva slags situasjon de var i. Riktignok sies det at grensene ble stengt i april 1945 for å holde ute uønskede elementer, men her må uønskede elementer ut ifra tidspunktet forstås som antatte nazister. Derfor underbygger bare den opplysningen en positiv og ikke-problematiserende fremstilling av flyktningproblematikken.

I teksten nevnes ikke konsentrasjonsleire eller jødeforfølgelse. Heller ikke ellers i boken kommer man inn på dette.

2.3 Oppsummering

Overskriftene på underkapitlene i disse tre fremstillingene avslører i seg selv den gjennomgående tendensen. De vitner også om det som viser seg å være et fast mønster. Det tegnes først et trusselbilde, som representerer problemet. Problemet løses gjennom hendelsene på Rütli-sletten og Guisans alpebefestning. Fremtredende i alle tre lærebøkene er militærets rolle, Sveits sin evne til å forsvare seg, evnen til selvforsyning og samholdet. Således formidles tydelig bildet av et motstandsdyktig og selvstendig Sveits. Dette understrekes av et tydelig trusselbilde.

Alle tre opererer med et utvidet motstandsbegrep. Her står ikke bare alpebefestningens avskrekkende rolle sentralt, men også momenter som "Anbauschlacht" og "Geistige Landesverteidigung." I alle tre lærebøkene er det i tillegg fokus på den humanitære nødhjelpen. Dette formidler, til tross for manglende problematisering av flyktningsspørsmålet, bildet av det barmhjertige Sveits.

Spørsmål som kan problematisere den positive vurderingen av landet under krigen er fraværende. Lærebøkene inngår dermed i en patriotisk tradisjon, der den nasjonale

⁹⁹ Ibid. 277

basisfortellingens synsmåter er dominerende. Dette er først og fremst på bakgrunn av alpebefestningens avskrekkende rolle, men også den totale fremstillingen med vekt på den totale motstandsdyktigheten og det barmhjertige Sveits.

Lærebøkene sammenfaller fremstillingsmessig med de ovenfor nevnte historieverkene av Wolfgang von Wartburg og Emil Spieß. Likheten er først og fremst slående i forhold til Wartburgs *Geschichte der Schweiz* fra 1951. Men det samme gjelder langt på vei Spießs noe mer omfattende *Das Werden des Bundesstaates und seine Entwicklung im modernen Europa* fra 1961, med unntak av flyktningsspørsmålet. Mens lærebøkene fra 1961, 1966 og 1967 er meget begrensede på temaet, problematiseres dette noe i Spießs bok.

Det at lærebøkene fremstillingsmessig ligger nærmere Wartburgs bok fra 1951 enn Spießs fra 1961, kan tyde på en viss treghet i forhold til faglitteraturen. Det underbygger også hypotesen om lærebokens nærhet til etablert konsensus. Alt i alt må disse tre lærebøkene sies å fungere som ukritiske uttrykk for den nasjonalpatriotiske basisfortellingen i den første etterkrigstiden, med en mer konservativ fremstilling enn flere av sine samtidige erindringskulturelle uttrykk.

3. Krigen i svensk erindringskultur 1945-70

3.1 *Tapper nøytralitet*

Det faktum at Sverige ikke hadde vært delaktig i krig siden 1814, bidro til en vurdering av nøytraliteten som noe verdifullt allerede før andre verdenskrig. Riktignok fantes det som i resten av Europa også i Sverige tydelige stemmer på begynnelsen av det tyvende århundre som idealiserte krigen som et ”renande stålbad.” De samme stemmene mente under første verdenskrig at Sverige som gammel og tradisjonsrik krigsmakt i Europa hadde plikt til å kjempe på Tysklands side mot Russland for en pangermansk kultur.¹⁰⁰

Et annet trekk i det svenske selvbildet var imidlertid mer dominerende. Sverige betraktet seg som en humanitetens stormakt. Sammen med de andre nordiske landene skulle Sverige fremstå for resten av verden som et humanismens og filantropologiens forbilde. I dette nasjonale selvbildet fikk landets krigerske fortid liten eller ingen plass. Under og etter andre verdenskrig ble bildet av et Sverige som en fredelig oase i Europa videre befestet. I den nasjonale selvoppfattelsen ble fred nærmest sett på som noe spesielt svensk.¹⁰¹

To uker etter Sovjetunionens angrep på Finland 30. november 1939, ble det dannet en koalisjonsregjering med Per Albin Hansson som statsminister. Denne regjeringen var sammensatt av alle politiske partier unntatt kommunistene, og skulle sikre at man stod sammen om Sveriges politikk og unngikk splittelse. Det overordnede målet var å holde landet utenfor krigen for enhver pris.

Samlingsregjeringen synes å ha gått ut ifra at Tyskland ville vinne krigen. Regjeringen tilpasset i alle fall sin politikk slik at Sverige etter en tysk seier skulle komme best mulig fra det. Det innebar at man var villige til å foreta innrømmelser overfor Nazi-Tyskland, til støtte for den tyske krigsmaskinen. Dette ble gjort for at landet ikke skulle straffes og ydmykes etter krigen, men nyte størst mulig frihet i ”Neuropa.”¹⁰²

¹⁰⁰Liljefors & Zander, 2004: 571-572

¹⁰¹Ibid. 569

¹⁰²Linder, 1997: 67

Andre verdenskrig ble aldri en sentral del av den offisielle erindringskulturen i den første etterkrigstiden. Likevel tok den nasjonale basisfortellingen om andre verdenskrig i disse årene utgangspunkt i at landet var en liten stat som ikke hadde noe annet valg enn å gi etter for det aggressive Tyskland.¹⁰³ Det offisielle synet var basert på en overbevisning om at denne ettergivenheten var nødvendig.¹⁰⁴

Det som i den første etterkrigstiden sto sentralt i denne forestillingen var først og fremst tillatelsen til transitttrafikkering av tyske tropper og materiell. Dette gjaldt spesielt transitttrafikken til Norge og Finland (herunder særlig permittentavtalen¹⁰⁵ og transitteringen av Division Engelbrecht¹⁰⁶). Også andre innrømmelser overfor Nazi-Tyskland var omfattende, men ble ikke like mye fokusert i den første etterkrigstiden. Dette var spesielt de økonomiske forbindelsene til Nazi-Tyskland. Etter 9. april 1940 økte Sverige eksporten av jernmalm til Tyskland, og den kom etter hvert opp i nærmere 90 prosent av Sveriges utenrikshandel.¹⁰⁷ Opinionsen i Sverige godtok i stor grad regjeringens avtaler. Folk kjente riktignok ikke omfanget siden regjeringen bevisst holdt tilbake informasjon, både under og etter krigen.¹⁰⁸ Også flyktningpolitikken var et ømtålig og kontroversielt tema.

Ifølge svensk oppfatning under og like etter krigen var det disse innrømmelsene som reddet landet fra okkupasjon. Dette har i ettertid blitt karakterisert som en *småstatsrealistisk* fortelling.¹⁰⁹ Sentralt i denne står nødvendigheten av å måtte etterkomme krav, uten å ha noe valg som en liten stat. Man gjorde det beste ut av en vanskelig situasjon. Nøytralitetspolitikken var således til det beste for Sverige, nabolandene og freden. Til det småstatsrealistiske perspektivet hører også forestillingen om det gradvise skiftet i nøytralitetsdoktrinen. Det vil si at retningslinjene og tendensen i denne politikken forandret seg med krigens løp. Så snart man hadde mulighet til å begrense eller totalnekte innrømmelser ovenfor Tyskland, ble dette iverksatt. Særlig fra 1943 kan man se en forandring i den svenske nøytralitetsdoktrinen.

¹⁰³ Östling, 2007:

¹⁰⁴ Liljefors & Zander, 2004:573

¹⁰⁵ Avtale om at tyske soldater på perm kunne fraktes gjennom Sverige.

¹⁰⁶ Division Engelbrecht: 163. Infanteridivisjon i Wehrmacht, med i underkant av 15.000 soldater. Under ledelse av general Erwin Engelbrecht transittert fra Oslo til Finland med tog gjennom Sverige de første dagene etter innledningen av operasjon Barbarossa sommeren 1941.

¹⁰⁷ Boëthius, 2001: 112

¹⁰⁸ Ibid.48-53

¹⁰⁹ Östling, 2007: 31

Å fraskrive seg ethvert ansvar var likevel ikke mulig. Allerede i 1946 kom det ut et lite skriv om svensk pro-tysk holdning frem til 1943. Dette skrivet var imidlertid lite kjent, og fikk derfor et meget begrenset nedslag i erindringskulturen. Mer reaksjon i offentligheten skapte utleveringen av baltiske soldater til Sovjet i årene 1945-1946. Disse hadde kjempet mot Sovjet på tysk side, og kunne forvente streng straff. Soldatene fra Litauen og Estland ble likevel deportert. Etter kritikernes syn brøt både samlingsregjeringen og den påfølgende sosialdemokratiske regjeringen internasjonal lov i sitt forsøk på å vise godvilje overfor stormakten på andre siden av Østersjøen. Debatten om dette døde imidlertid raskt ut.¹¹⁰

Et mer generelt spørsmål som ble debattert, dreide seg om hvorvidt samlingsregjeringens nøytralitetspolitikk hadde vært konsekvent. Alt i alt var det få innvendinger mot denne politikken. Mer kritikk fikk ubøyelige kritikere av Hitler-Tyskland og av ettergivenheten i svensk politikk, som for eksempel Torgny Segerstedt. Segerstedt var under krigen redaktør i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, og en av de mest konsekvente kritikerne av nazismen. Hovedinnvendingen var at kritikere som Segerstedt hadde satt i fare det overordnede målet om å holde Sverige ute av krigen.¹¹¹

Denne måten å se krigen på hentet i etterkrigstiden blant annet styrke i Sveriges nøytralitetspolitikk. Man kunne ikke kritisere rollen man hadde hatt under andre verdenskrig, uten samtidig å kritisere nøytraliteten og småstatsrealismen i årene etter krigen.¹¹² Nøytraliteten stod som den viktigste grunnen til at landet ble forskånet fra andre verdenskrigs katastrofer, og muliggjorde samtidig humanitær hjelp til mindre kloke og heldige nasjoner.¹¹³

Materiell hjelp og frivillige som støttet Finland under Vinterkrigen, fungerte i den nasjonale basisfortellingen som moralsk bonus. Det samme gjaldt nødhjelp og humanitært arbeid som Sverige bidro med under og etter krigen. I etterkrigstiden hadde begge deler en fremtredende plass i den svenske erindringen om verdenskrigen. Særlig sentralt sto de finske flyktningbarna, redningen av de danske jødene i 1943 og Raol Wallenberg som reddet et tusentalls ungarske jøder. Folke Bernadotte og de hvite bussene fikk også stor oppmerksomhet. Det samme gjaldt Sveriges humanitære innsats i etterkrigstiden.

¹¹⁰ Liljefors & Zander, 2004: 572

¹¹¹ Ibid. 572

¹¹² Östling, 2007: 31-33

¹¹³ Liljefors & Zander, 2004: 569

Under de sosialdemokratiske statsministrene Per Albin Hansson og Tage Erlander utviklet Sverige seg til en velferdsstat. Erlander overtok da Hansson døde i oktober 1946. Grunnleggende for utviklingen av velferdsstaten var årtier med økonomisk vekst.¹¹⁴ Mens nabolandene og store deler av Europa var hardt rammet av krigen, og materielt og økonomisk i en dårlig forfatning, hadde Sverige opplevd vekst. De gode materielle betingelsene for videre utbygging av velferdsstaten ble sett på som en belønning for at man hadde forholdt seg nøytral. Med folkhemmet, den svenske velferdsstaten, kunne man stå frem for andre land som et eksempel til etterfølgelse.

Sveriges vilje til å verne om egen nøytralitet kommer tydelig fram i de visuelle kulturelle uttrykkene fra krigen og etterkrigsårene. ”En svensk tiger” var et slagord og en reklameplakat introdusert av Statens Informationsstyrelse i 1941. Statens Informationsstyrelse stod under Utenriksdepartementet, og var opprettet i 1940. Denne myndigheten skulle kontrollere folkeopplysningen og opinionsdannelsen i landet. Det kanskje mest kjente tiltaket var denne reklameplakaten, tegnet av Bertil Almqvist. Den viser en tiger med gule og blå striper med underteksten ”En svensk tiger.” Under krigen var det vanlig å se plakaten som oppslag på vegger eller som annonse i avisene. Formålet var å oppfordre svensker til å være på vakt mot fremmede spioner, og ikke snakke høyt om troppetransporter og strategiske kommunikasjonsveier.¹¹⁵ Plakaten har dobbel betydning. For det første fremstiller den en tiger i svenske farger som kan bite fra seg. For det andre har selve teksten dobbel betydning, og henviser både til en svensk tiger og det at en svenske skal tie. Det er naturlig å forstå plakaten som et uttrykk for svensk forsvarsvilje og samholdet mot en ytre fiende. Det var også slik den ble oppfattet under krigen og i etterkrigstiden.

Det klart mest pregnante og brukte motivet i denne perioden, er soldaten som holder vakt ved grensen. Bildet av soldaten som var beredt til å forsvare landet mot alle farer, gikk igjen i alt fra spillefilmer og frimerker, til tidskrifter og reklameplakater. Soldaten figurer gjerne i et vidstrakt åpent svensk landskap, hvor krigens farer synes langt unna. I den første etterkrigstidens virker dette symbolske bildet som eneste tilnæringsmåte for en nasjon som for enhver pris holdt seg utenfor krigen, men som likevel må pleie en identitet i forhold til den. Når motivet hyppig gjentas i offisielle erindringskulturelle uttrykk, blir det spesielt

¹¹⁴ Ibid. 590

¹¹⁵ Hadenius, et al., 1996: 370

tydelig at fremstillingen av krigen skal kompensere for man i hovedsak ikke ble rammet av den.¹¹⁶

Motivet ble også brukt i populærmusikk. Som fremtredende eksempel kan nevnes Ulla Billquists slager ”Min soldat,” som et svensk tilsvarende til ”Lili Marleen.” Billquist synger her, etter Nils Pernes tekst, om sin forlovede som står vakt ”någonstans i Sverige.”¹¹⁷ De siste krigsårene avtok fokus på den heltmodige vaktssoldaten noe, avløst av satiriske tilnæringer etter krigen som filmen ”Soldat Bom” fra 1947. Likevel forsvant ikke bildet av den tapre vaktssoldaten på grensen fra erindringskulturen.¹¹⁸

Også i historieskrivingen var den milde og småstatsrealistiske fremstillingsmåten dominerende. Ingvar Andersson var en sentral svensk historiker, blant annet foreleser ved universitetet i Lund, sjef for Riksarkivet 1950-65 og medlem av Kungliga Vetenskapsakademien.¹¹⁹ I Anderssons *Sveriges Historia* fra 1955 vises det til innrømmelser ovenfor Tyskland i form av transittering av permittenter og materiell. Det understrekes samtidig at dette var som et resultat av sterkt press, og at det svenske forsvaret ennå ikke var sterkt nok til å stå imot kravene. Det fremgår at det etter transitteringen av Engelbrechtdivisjonen ikke var flere tyske transporter på svensk jord.¹²⁰

Andersson legger ellers vekt på omlegging av industrien og selvforsyning i krigsårene. Den såkalte lejdbåttrafikken fremstilles som uproblematisk. Lejdbåttrafikken betegner svensk handel under eskorte med andre nøytrale land med båter fra Göteborg. Göteborgtrafikken, som den ble kalt under krigen, ble ovenfor det nøytrale Sverige brukt som et handelspolitisk pressmiddel av de krigførende partene.¹²¹ Andersson nevner at det var en viss handel med Tyskland, uten nærmere detaljer.¹²²

Selve flyktningpolitikken er ikke et eget tema hos Andersson, men det fremheves at Sverige tok imot norske og danske flyktninger. Også Bernadottes hvite busser og jødene i Ungarn nevnes. Det er imidlertid verdt å merke seg at Raol Wallenberg ikke er nevnt i forbindelse

¹¹⁶ Liljefors & Zander, 2004: 584

¹¹⁷ Fra denne sangen er tittelen på en tv-serien ”Någonstans i Sverige” fra 1973 hentet.

¹¹⁸ Liljefors & Zander, 2004: 570-571

¹¹⁹ Nationalencyklopedin, 2009

¹²⁰ Andersson, 1955: 53

¹²¹ Radowitz, 2005: 458

¹²² Andersson, 1955: 50-55

med de ungarske jødene, men i stedet Kong Gustav V, som skal ha talt de ungarske jødenes sak ovenfor nazistene.¹²³ Også i Anderssons *Sveriges Historia* fra 1960 finner man, til tross for en mer detaljert presentasjon, den samme fremstillingen.¹²⁴ Det småstatsrealiske perspektivet står således, som i andre deler av den svenske erindringskulturen de første tiårene etter krigen, også sterkt i Anderssons fremstilling.

3.2 Svenske lærebøker fra 60-tallet

Som i de sveitsiske lærebøkene fra 60-tallet finner man også i de svenske egne kapitler om Sverige, og i noen om Norden, under andre verdenskrig. Historien om krigen og dens forløp ellers i verden er plassert i egne kapitler. Som for Sveits vil det legges mest vekt på kapitlene som ser spesifikt på Sverige under krigen.

3.2.1 Y. Berg, C. G. Olofson: *Det var en gång. 1961*

Den eldste svenske læreboken som behandles i denne oppgaven er gitt ut i 1961 med Yngve Berg og C. G. Olofson som forfatterne bak. Tidsspennet den tar for seg, er tiden fra omkring 1850 til bokens samtid. Det er en bok for årskurs 7 i folkskolan og årskursene 6, 7 og 8 i enhetsskolan og tilsvarende.¹²⁵ Boken er på 170 sider, og av disse tar 32 for seg nazismen og andre verdenskrig. Kapitlene har overskriftene ”Under hakkorsets tecken,” ”Winston Churchill – mannen med v-tecknet,” ”Finlands kamp mot övermakten,” ”Den 9. april 1940” og ”I beredskapstider.”¹²⁶ Det siste kapitlet handler om Sverige under krigen. Dette kapitlet er på litt under fem sider.

¹²³ Kong Gustav V appellerte riktignok til den ungarske riksforsanderer Miklós Horthy 30. juni 1944, om å stoppe deportasjonene og ”rätta dem, som ännu återstår av detta olyckliga folk.” Wallenberg ankom Budapest ni dager senere, i følge Bruchfeld & Levine, 2009: 70

¹²⁴ Andersson, 1960: 454-466

¹²⁵ Frem til 1972 fungerte i Sverige flere skoleformer parallelt, et system kalt parallellskolan. På 60-tallet betød det at man i Sverige hadde både folkskolan og enhetsskolan, før man i 1972 avviklet folkskolan, og kun opererte med videreføringen av enhetsskolan: grundskolan. Læremidler ble brukt på tvers av skoleformene under parallellskolan.

¹²⁶ Berg & Olofsson, 1961: 111-142

Innholdsanalyse

Det første som slår en med denne lærebokens del om andre verdenskrig, er hvor lite den handler om Sverige. Delene om nazismen og Churchill er derimot omfattende, og blir brukt som ramme for en beskrivelse av krigens gang. Kapittelet ”Den 9. april 1940” er delt i to. Første del handler om Danmark, så følger en del om Norge. Det er dermed forhold utenfor Sverige som dominerer i fremstillingen.

I omtalen av 9. april får vi vite at ”bland annat hade en svensk marinofficer i Berlin meddelat, att Hitler planerade ett angrepp på Danmark och Norge. Några liknande avsikter mot Sverige hade han inte erfarit.”¹²⁷ Hva svenske myndigheter viste om operasjonen i forkant ble i ettertid et kontroversielt tema. Opplysningen etterlater spørsmål om hvilke tysk-svenske kanaler denne informasjonen har gått gjennom. Læreboken problematiser imidlertid ikke dette, og gir ingen videre forklaring.

Når Sverige trekkes inn i kapittelet ”Den 9. april 1940,” er det i forbindelse med sikring av danske fartøy, grensetrafikk og evakuering av jøder. Selv om fokuset i denne delen av teksten er motstandskampen i Norge og Danmark, inkluderes Sverige et stykke på vei i et felles nordisk motstandsarbeid. For at den danske flåten i den tilspissede situasjonen i Danmark i 1943 ikke skulle havne i fiendens hender, sprengte motstandsmenn de fleste orlogsfartøyene. Noen lyktes det imidlertid å føre over til Sverige. Den sterke vekten på Danmark og Norges krigshistorie kan lett gi inntrykk av at Sverige stilte seg på deres side. Dette tar samtidig noe av fokuset vekk fra Sveriges egen historie. Kapittelet skal ta for seg hele Nordens historie, men skjevheten er så stor at den blir påfallende.

Først i kapittelet ”I beredskapstider” kommer Sverige i sentrum. Kapittelet begynner med å la samlingsregjeringens statsminister, Per Albin Hansson, gi et overblikk over situasjonen i første del av krigen. En fast nøytralitet og en kompromissløs vilje til å holde landet utenfor krigen var statsministerens budskap:

Vad som än må ske är Sveriges linje klar, och den får icke grumlas. Det er den strenga och strikta neutralitetens linje. Den skal följas, hävdas och försvaras. Den ålägger icke blott statsministern och dem

¹²⁷ Ibid. 130

som står i offisiell ställning varssamhet, korrekthet och fasthet, hänsynen til densamma må ock mana till aktsamhet och måtta hos alla dem som önskar framträda som talesmän för svensk opinion.¹²⁸

Kapittelet beskriver videre hvordan den militære beredskapen ble utvidet. Det gjaldt å holde hemmelig hvor styrkene fantes, derfor snakket man om ”någonstans i Sverige.” Refrenget på Ulla Billquists ”omåttligt” populære slager ”Min soldat,” komponert på dette uttrykket, blir gjengitt. Motivet med den tapre nøytralitetsvakten er således tydelig til stede i fremstillingen, riktignok uten noe illustrerende bilde.

Forsvarets rolle under beredskapstiden og soldatenes innsats understrekes ved å beskrive ulike tiltak for å gjøre soldatlivet mer bekvemt. Men krigen dro ut, og dette førte til økonomiske problemer for mange utkalte: ”Tack vare bidrag av olika slag – familjebidrag, hyresbidrag, näringsbidrag osv. – mildrades dock de enskildas ekonomiska bekymmer.”¹²⁹ Beredskapen krevde for øvrig mange offer gjennom ulykker. Fergeulykken 24. oktober 1940 i Armasjärvi trekkes frem som den verste, hvor 46 mann druknet da en overfylt ferge var i ferd med å kante.¹³⁰ Tapperheten understrekes igjen mot slutten av kapittelet, som avsluttes med et utdrag der Kong Gustaf V ved krigens slutt takker Sveriges krigsmakt:

Då den förstärkta krigsberedskapen i dag upphör, vill jag tacka Sveriges krigsmakt för vad den uträttat under sjuttio månaders ofred omkring oss [...] Med djupaste tillfredsställelse konstaterar jag, att vad jag och min regering krävt av Sveriges folk givits i en anda av enighet kring försvaret som alltjämt består [...] Vi är alla tack skyldiga de många som fullgjort sin plikt inntil döden. Vi böjer våra hovuden för deras efterlevande. Vi står även i skuld till alla dem som under sin tjänstutövning ådragit sig svåra bestående skador.¹³¹

Ikke bare soldatlivet, men også varemangel og rasjonering har en fremtredende plass i beskrivelsen av dagliglivet under krigen. Her blir husmødrenes oppfinnsomhet og lejdbåttrafikken trukket frem som verdifull hjelp og tilskudd. Også drivstoffmangel og bruken av ved og kull for å holde biltrafikken i gang nevnes. Her finnes det eneste bildet i kapittelet som beskriver Sverige under andre verdenskrig (se neste side). Således får rasjoneringsaspektet en fremtredende posisjon i fremstillingen. Koblet med bildet av et Sverige i opposisjon mot Tyskland, inngår løsning av hverdagsproblemene langt på vei i et utvidet motstandsbegrep.

¹²⁸ Ibid. 138

¹²⁹ Ibid. 140

¹³⁰ Ibid. 138-140

¹³¹ Ibid. 142

»Tankning» av gengasbilar med träkol eller finhuggen ved var en vanlig syn i Sverige under avspärrningens år.

132

Redegjørelsen for permittenttrafikken er relativt kort, men skisserer likevel opp noen grunner for å tillate permittenttrafikken. Man følte seg presset fra tysk hold, og hadde lite å stå imot med. Permittenttrafikken og den ene troppeforflytningen (som lar seg identifisere som Division Engelbrechts transitt) er de eneste ettergivelsene overfor Tyskland som blir beskrevet i teksten. Det går imidlertid ikke frem hva slags omfang de hadde, og omstendighetene rundt er sparsomt beskrevet. Permittenttrafikken blir dermed stående som en begrenset transport av ubevæpnede soldater og materiell i tre år:

Redan i början av kriget framförde Hitler krav på att tyskarna skulle få rätt att i viss utsträckning transportera obeväpnade soldater och krigsmateriel genom vårt land till Norge. Den svenska regeringen, som till varje pris ville hålla Sverige utanför kriget, kom i en brydsam situation. Efter många diskussioner i den ömtåliga frågan fann regeringen för gott att göra denna eftergift i sin neutralitetspolitik. Så började den s. k. Permittenttrafikken, som pågick åren 1940-43. Vid tysk ryska krigets utbrott tilläts en division tyska soldater att från Norge fara till Finland via Sverige. Denna truppförflyttning liksom permittenttrafikken väckte förbitring, inte minst i Norge och Danmark.¹³³

Elevene blir i et spørsmål oppfordret til å diskutere hvorfor regjeringen gikk med på permittenttrafikken, og hvordan Sverige kunne slippe unna krigen når både Norge og Danmark ble dratt med. Det siste har teksten ingen direkte forklaring på, men må forstås gjennom problemstillingen: ettergivelsene og permittenttrafikken. Selv om soldaten på

¹³² Ibid. 141

¹³³ Ibid. 140

grensen er sentral, tilskrives han ikke noen direkte avskrekkende effekt. Det er derfor nærliggende å lese teksten på den måte at det var disse begrensede ettergivelsene overfor Tyskland som forskånet Sverige fra krigen.

Andre faktorer, som for eksempel handelsforbindelser og eksport, nevnes ikke. Omstendighetene rundt avviklingen av lejdtrafikken, og grunnene til at denne (egentlig bare i visse perioder) lot seg gjennomføre, går lærebokforfatteren ikke inn på. Lejdtrafikken blir fremstilt som en geskjeft som forgikk hele krigen med alle parters velsignelse.

Like fraværende som økonomiske forbindelser og politiske kontakter med de krigførende er kritiske spørsmål til flyktningpolitikken. Flyktningene som ble tatt imot nevnes, men ikke de som ble nektet innreise. Det vises til hvordan man hjalp arrestanters familie og flyktninger over grensen fra Norge til Sverige.¹³⁴ Under delen om Danmark nevnes redningsaksjonen av danske jøder i 1943. Her heter det: ”I september satte så tyskarna i gång en aktion mot de i Danmark boende juderna. Rykten började sippra ut i förväg, och därför hann flera tusen judar fly till Sverige, men ungefär 1500 judar fördes bort av tyskarna.”¹³⁵

Interessant er det at boken ikke bare nevner de jødene som kom seg over til Sverige i småbåter under aksjonen i 1943, men også at 1500 ikke slapp unna. I denne læreboken finner man ingen fortielse eller sterk underkommunisering av forfølgelsene av jøder i perioden. Forfølgelse og utryddelse av jøder blir nevnt tidligere under delen om nazismen. Nazismens menneskesyn gjøres relativt godt rede for, lærebokens omfang tatt i betraktning. Lærebokforfatteren peker på at mennesker som var annerledes ble ført til konsentrasjonsleire, utsatt for sult, mishandling og tortur. Hvilken oppfatning man hadde i Sverige om dette under krigen nevnes ikke, utenom at mange følte forbitrelse mot nazismen. Det gjøres ingen kobling mellom flyktningproblematikken og svensk politikk. Teksten fremhever ankomsten av jødiske flyktninger fra Danmark, men den restriktive flyktningpolitikken, spesielt de første årene, nevnes ikke.

Det eneste i fremstillingen som kan stille Sverige i et dårlig lys er permittenttrafikken og troppetransporten Oslo-Finland. At disse ettergivelsene har plass i en så ukritisk fremstilling av Sveriges rolle, gjør den mer enn noe annet tradisjonelt småstatsrealistisk. De begrensede

¹³⁴ Ibid. 132

¹³⁵ Ibid. 133

innrømmelsene var et nødvendig ledd i å bevare freden, og dermed nøytraliteten. Læreboken må således plasseres i en nasjonalpatriotisk tradisjon, hvor spørsmål som går på tvers av denne forstillingen har ingen plass.

Som en kuriositet kan det nevnes at det i forbindelse med kampene i Norge i 1940 unnlates å fortelle at den norske regjeringen og Kong Haakon ble truet med internering om de tok seg over svenskegrensen.¹³⁶

Regjeringen och stortinget, den norska riksdagen, beslöt nu att flytta från Oslo till Hamar, tolv mil norr om Oslo. Senare fortsattes färden mot den svenska gränsen, allt under det att tyska jaktplan förföljde de flyende. Trots allt lyckades dock kungen, ministrarna och stortingsmännen rädda sig undan förföljarna. De tog senare sin tillflykt till Nordnorge och lyckades därifrån ta sig över till England.¹³⁷

3.2.2 C. E. Holm: *Nordens historia*. 1963

Den andre boken fra Sverige på 60-tallet som det her skal sees nærmere på, er Carl Erik Holms *Nordens historia*. Den er gitt ut på Skolförlaget i Gävle i 1963, og er beregnet for bruk i årskursene 7 og 8. Tidsspennet boken tar for seg begynner med bosetning av Island og slaget ved Svolder, og avsluttes med kapittelet ”Norden under andra världskriget.” Dette kapittelet utgjør 18 sider av bokens i alt 164 sider. Det er delt opp i underkapitlene ”Finland i krig,” ”Danmark och Norge ockuperade” og ”Svensk balansgång.” Sistnevnte utgjør tre og en halv side.

Innholdsanalyse

”Norden under andra världskriget” innledes med begynnelsen av andre verdenskrig. De nordiske landene hadde hatt liten befatning med krig de foregående 125 år. Mot sin vilje ble nå de nordiske, utenom Sverige, dratt inn i krigen. Vinterkrigen måtte Finland utkjempe mot Sovjetunionen alene, men fikk økonomisk støtte fra private innsamlingsaksjoner i Sverige. Et korps av frivillige på 9000 mann, heri også dansker og nordmenn, kom ikke frem før krigen allerede var avgjort (med freden i Moskva 13. mars 1940). Senere fikk Finland tysk hjelp under Fortsettelseskrigen, i forbindelse med angrepet på Sovjetunionen i 1941. Det understrekes at den militære svenske hjelpen opphørte under denne krigen, men at den

¹³⁶ Thorsell, 2007: 142-143

¹³⁷ Berg & Olofsson, 1961: 135

humanitære vedvarte. Den delen av vinterkrigen som er viet svensk innsats, avsluttes med å vise til at ”omkring 90 000 finska barn mottogs under bägge krigen i svenska hem och fick svenska ’fosterföräldrar’.”¹³⁸

Utover dette får flyktninger en meget begrenset plass i teksten. Jødiske flyktninger og nazistisk rasepolitikk får likevel en kort omtale i forbindelse med Norge og Danmark: ”Liksom i Norge vände sig kyrkan och biskoparna [i Danmark] i herdebrev mot den kristendomsfientliga nazistiska raspolitiken. De fleste juderna lyckades med befolkningens hjälp fly över till Sverige.”¹³⁹ Slike formuleringer gir likevel et inntrykk av Sverige som medspiller i de andre skandinaviske landenes motstand, mer enn en beskrivelse av flyktningenes vanskeligheter. Omtalen av den danske handelsministeren Christmas Møllers¹⁴⁰ flukt til England via Sverige støtter opp under dette bildet.

Også i denne læreboken tar nabolandenes motstandskamp således mye av fokus. De eneste illustrasjonene i boken er tegninger som viser finske sivile på flukt, tyske tropper på Karl Johan og hakekorset som vaier over Rådhusplassen i Norge. Bruken av nabolandenes historie kulminerer med utdrag fra den norske nasjonalsangen, Arnulf Øverlands dikt *Til Kongen* og beskrivelser av den folkekjære kongen i Danmark.

Et stykke på vei prøver også denne teksten å inkorporere Sverige i den nordiske motstandskampen. Man trekker frem svensk hjelp til Norge i 1940. Mange svensker deltok som frivillige i kampene i Norge¹⁴¹, og sympatien i folket for nabolandet var sterk:

Många svenska frivilliga deltog också i Norges försvarskamp. Av dessa hade åtskilliga nyss kämpat för Nordens sak i finska vinterkriget. Känslan av att också ”Norges sak är vår” blev för stora delar av folket levande under hela kriget, och stärktes genom den harm som särskilt flyktningarnas berättelser om den tyska tortyren på Grinilägeret framkallade¹⁴²

Gjennom dette og lignende formuleringer stilles det svenske folket på ”de godes” side. Vendinger som ”Nordens sak” og ”Norges sak är vår” går igjen. Myndighetenes ståsted sies

¹³⁸ Holm, 1963: 160-161

¹³⁹ Ibid. 157

¹⁴⁰ John Christmas Møller var handelsminister i den danske samlingsregjeringen fra april 1940. Senere avsatt og rømte i mai 1942 til England via Sverige.

¹⁴¹ Anslagene på hvor mange svenske frivillige med bakgrunn fra Vinterkrigen som kjempet i Norge 1940 varierer mellom 125 og i underkant av 300. I motsetning til Vinterkrigen forbød svenske myndigheter organisert verving av frivillige i april 1940. Gyllenhaal & Westberg, 2008: 170

¹⁴² Holm, 1963: 161

det i denne forbindelse ingen ting om, men ved slutten av krigen og frigjøringen av nabolandene får man imidlertid inntrykk av at svenske myndigheter spiller en rolle: I Sverige ”utbildades bland flyktingarna ’Den danske brigade’. Vapen kom luftvägen från England, sjövägen från Sverige och togs från de tyska vapenförråden.”¹⁴³

Sverige fremstilles som sterkt. Ved krigens utbrudd var opprustningen allerede godt i gang på bakgrunn av den økende trusselen Tyskland representerte. Dette settes opp mot det tyske angrepet på Danmark og Norge, som med sine kraftig nedskårne forsvar praktisk talt ikke kunne gjøre motstand: ”I själva verket menade också de danska och norska regeringarna, att en upprustning av försvaret, sådan som Sverige företog i slutet av 30-talet inför det växande tyska hotet i Europa, inte skulle vara til gagn för deras länders neutralitet.”¹⁴⁴ Det pekes også på at Norge hadde problemer med å verne sin nøytralitet, slik Altmark-saken i Jøssingfjorden, og britisk og fransk minelegging 8. april viste.

Beskrivelsene av nabolandene som ”nedrustat eller snarare avrustat och [...] ännu mera försvarslöst” tjener som kontrast til det mer rustede Sverige.¹⁴⁵ Men nabolandenes underlegenhet mot overmakten understreker også Sveriges vanskelige og utsatte stilling som nøytral småstat. Det tyske presset Sverige var utsatt for og den balansegang som måtte gjøres, får derfor en fremtredende plass i fremstillingen. Dette understrekes ved at den delen av kapittelet som omhandler Sverige heter ”Svensk balansgång.” Presset og balansegangen settes direkte opp mot permittenttrafikken, og gir forklaringen på at denne ble tillatt:

När det militära motståndet upphört i Norge sommaren 1940, utsattes Sverige för stark press från Tyskland, som ledde till att regeringen medgav, att tyska trupper och vapen fick föras genom Sverige till Norge på västkustbanan och på ”hästskolinjen” från Trondheim över Östersund och Kiruna till Narvik. Från svensk sida uppställdes det villkoret, att lika många tyska soldater måste lämna Norge ”på permission” som de ditsända. Hela trafiken fick därför den förmildrande benämningen ”permittenttrafiken”. Särskilt på västkusten väckte tysktågen förtrytelse, och det förbättrade inte saken, att de passerade nattetid (”som tjuvar om natten”). Denna och andra eftergifter, som blev följderna av den ”balansgång” svenska regeringen måste gå för att hålla landet utanför kriget, kritiserades skarpt, framför andra av den oböjliga och stridbare kämpen mot diktatur och nazism huvudredaktören för Göteborgs Handelstidning *Torgny Segerstedt*.¹⁴⁶

Det går her frem at permittenttrafikken var omstridt og bare innvilget under hardt press fra tysk side. Det gis inntrykk av at ikke bare Torgny Segerstedt, men også folk flest var kritiske

¹⁴³ Ibid. 159

¹⁴⁴ Ibid. 150

¹⁴⁵ Ibid. 154

¹⁴⁶ Ibid. 161

mot denne trafikken. Verdt å merke seg er også at det var ettergivelsene i seg selv som ble kritisert, ikke selve ”balansegangen.” Således formidles det ikke en kritikk mot selve nøytralitetspolitikken.

Mellom linjene kommer det også frem at trafikken var mer omfattende enn bare permittenter, og at det muligens ikke var full åpenhet rundt disse begivenhetene. Det pekes også direkte på at det var våpen med på transportene, og at benevningen ”permittenttrafikk” var egnet til å dekke over de reelle forholdene. Fremstillingen føyer seg inn i en småstatsrealistisk tradisjon, med vekt på begrensede valgmuligheter overfor overmakten. Sammen med beskrivelsen av Danmark og Norges sjanseløshet, blir dette perspektivet ikke bare gjort tydelig, men også tatt i forsvar.

Transitt av divisjonen Engelbrecht fremheves som den mest truende hendelsen for landets fred og indre enighet, og omstendighetene blir diskutert relativt utførlig. Det var sterk uenighet rundt den vanskelige avgjørelsen. Argumentet som til slutt ble avgjørende var å unngå krig med Tyskland. Således var innrømmelsens hovedfunksjon å verne om freden, samtidig som det ikke legges skjul på det nøytralitetsstridige i avgjørelsen:

Den åldriga kung Gustav uttalade sin bestämda önskan, att genomfarten skulle beviljas. [...] Flertalet *socialdemokratiska* riksdagsmän och regeringsmedlemmar, utom statminister *Per Albin Hansson*, som ändrade mening, var dock för avslag. Men de flesta ville inte ta risken av ett krig med Tyskland. Hänsynen till Finland och förhoppningar att trycket på Norge skulle lätta, medverkade också. Men beslutet att släppa igenom den tyska divisionen var utan tvivel ett avsteg från neutraliteten. [...] Regeringen försäkrade också, att transiteringen var en engångseftergift, vilket den även blev.¹⁴⁷

Når Engelbrechttransitten ble en engangsforeteelse, forklares dette med at Sverige etter hvert ble i stand med å stå imot tysk press:

Under andra finska kriget hölls Sverige till synes i en kniptång av den tyska krigsmakten i Norge, Danmark och Finland. Men den planmässigt genomförda svenska upprustningen och de växande tyska bakslagen gjorde, att landet i fortsättningen inte behövde svälja sådana förödmjukelser som 1940-1941. Redan på nyåret 1942 avvisade regeringen bestämt nya tyska krav.¹⁴⁸

Ut fra dette synes svensk opprustning å være den viktigste begrunnelsen for en mer bestemt tone overfor Tyskland. Svensk forsvarsevne kommenteres også to sider tidligere i teksten. Her

¹⁴⁷ Ibid. 161-162

¹⁴⁸ Ibid. 162

heter det at ”fr.o.m. den 9. april 1940 förbättrades den i snabb takt. Och under krigets sista år var den så god att landet kunde hävda sin neutralitet och sina intressen.”¹⁴⁹

Det tyske presset før Sverige angivelig var rustet nok til å stå imot kommer også til uttrykk i beskrivelsen av sensur i pressen. I forbindelse med innskrenkninger i ytringsfriheten i det okkuperte Danmark, tilføyes det at ”även i det neutrala Sverige införde ju regeringen ett slags sensur.”¹⁵⁰

Sensuren, sammen med transitteringsettergivelsene, var del av den balansegang samlingsregjeringen måtte gå, for å holde landet utenfor krigen. Press fra tysk side og trusselen om å bli angrepet er sentrale årsaksfaktorer i fremstillingen. Innrømmelsene overfor Tyskland og et sterkere forsvar mot slutten av krigen, hindret tysk angrep. Angrepet på nabolandene forklares ut fra beliggenhet. Det gis likevel ikke inntrykk av at situasjonen var mindre dramatisk for Sverige sitt vedkommende. Tvert imot risikerte Sverige et angrep ved å ligge midt i Norden.¹⁵¹

3.2.3 A. Kahnberg, G. Lindeberg: *Genom tiderna*. 1964

Den tredje og siste svenske læreboken i utvalget fra denne perioden er *Genom tiderna*, utgitt av CWK Gleerups förlag i Lund tiltenkt grunnskolenes årskurs 8. Den strekker seg fra og med den franske revolusjon til samtiden. Av bokens 250 sider tar syv for seg andre verdenskrig. Her beskrives krigsforløpet i Europa generelt, uten å nevne Sverige. Fremveksten av nazismen er lagt til kapittelet før, under mellomkrigstiden. Senere, mot slutten av boken, kommer et kapittel som heter ”Sverige och dess nordiska grannar 1919 – våra dagar.” Herunder er det fire siders underkapittelet ”De nordiska länderna och andra världskriget.”

Innholdsanalyse

Først i kapittelet beskrives de nordiske landenes situasjon i begynnelsen av krigen, inkludert Sverige. Det samme trusselbildet tegnes for alle. På denne måten stilles Sveriges utgangspunkt på linje med Danmark, Norge og Finlands, og begrepet ”småstat” tas i bruk:

¹⁴⁹ Ibid. 159-160

¹⁵⁰ Ibid. 156

¹⁵¹ Ibid. 146

Vid krigsutbrottet i september 1939 forklarade Danmark, Norge, Finland och Sverige, att de ville stå utanför kriget. En del av deras försvarsstyrkor mobiliserades för att skydda neutraliteten. Det blev dock tydligt, att småstaterna inte kunde vänta sig någon hänsynfullhet från åtminstone två av stormakterna.¹⁵²

Faren for å bli dratt inn i krigen var med andre ord stor, også for småstaten Sverige. Det gis ingen direkte forklaring på hvorfor landet ble forskånet for krigshandlinger, i motsetning til andre nordiske land. For Norge sin del fremheves landets beliggenhet: ”För både tyskarna och deras motståndare var det av stor vikt att kunna behärska Nordsjön och Norges långa kust mot Atlanten.”¹⁵³ Når Norges beliggenhet blir fremhevet som strategisk viktig, kan man forstå dette slik at Sverige hadde en mindre viktig strategisk beliggenhet. På den annen side sies det ikke noe om Danmark. Derimot gjøres det rede for Sovjets krav overfor Finland som førte til vinterkrigen.

Ikke bare blir Sveriges situasjon i begynnelsen av kapittelet sammenlignet med de nordiske land som faktisk ble angrepet. Også i begynnelsen av delen om Sverige understrekes det innledningsvis at man stod i fare for å bli angrepet:

Det såg vid flera tillfällen ut, som om den över 100-åriga freden skulle brytas. I samband med det tyska angreppet mot Danmark och Norge mobiliserades hela det svenska försvaret. Både då och senare var det nära, att landet anfallits av tyskarna, som hade möjlighet att angripa från alla håll. Mot slutet av kriget hade dock försvaret hunnit bli så starkt, att läget blev mindre farligt. [...] Försvarsberedskapen blev dyr och betungande för både staten och de enskilda medborgarna. Alla insåg dock, att den var absolut nödvändig.¹⁵⁴

I denne fremstillingen har svensk ettergivelsespolitikk og balansegang ingen plass. Selv om teksten er kortere enn de to foregående, er dette noe plasshensyn ikke kan forklare. Den påfallende mangelen på ettergivelsestematikk gjør det i utgangspunktet vanskelig å sette læreboken i en direkte småstatsrealistisk tradisjon. Likevel må man kunne si at Sverige blir fremstilt som en liten stat i stormaktenes vold med en betydelig trussel ”från alla håll.” Om man ikke kommer direkte inn på det press landet var utsatt for og hva man måtte gi etter for, er det likevel klart at teksten må plasseres i en småstatsrealistisk tradisjon, når det går så klart frem at en liten stat ikke kunne vente noe hensyn.

¹⁵² Kahnberg & Lindberg, 1964: 244

¹⁵³ Ibid. 244

¹⁵⁴ Ibid. 245-246

Også forfatterne av denne læreboken fremhever at det svenske forsvaret mot slutten av krigen var sterkt nok til å forsvare landet, noe som indirekte viser at det ikke var forsvaret som loset landet trygt gjennom de første kritiske årene. Hva som da hindret en okkupasjon, når man flere ganger var nær ved å bli angrepet av tyskerne, forblir uavklart.

I stedet gir man seg også i denne teksten heller i kast med nabolandenes krigshistorie. Her er det tydelige venn- og fiendebilder. Etter Finlands kamp mot overmakten følger angrepet på og okkupasjonen av Danmark og Norge. Danskene overgir seg og nordmennene kjemper inntil kapitulasjonen. Også her er flukten til de norske statsoverhodene nordover langs svenskegrensen kortfattet: ”Konung Håkon och regeringen lyckades fly till England.”¹⁵⁵

Til tross for fraværende problematisering av de norske myndighetenes vanskeligheter ved grensen i 1940, trekker man frem grensetrafikken og de som søkte tilflukt i Sverige. Således inkluderer man også i denne læreboken langt på vei Sverige i motstandsarbeidet. Motstandsarbeid kunne planlegges fra Sverige, og både nordmenn og dansker satt opp væpnede styrker for en befrielseskamp. Bortimot 70.000 nordmenn og dansker søkte tilflukt i Sverige under krigen.¹⁵⁶ Hentydningen til en felles nordisk motstand mot nazismen finnes også under beskrivelsen av Sverige under krigen. I denne delen har man skutt inn bildet av et frimerke som angivelig ble gitt ut i alle de nordiske landene i forbindelse med Nordens dag i 1956. Frimerket er stukket med fem svaner i felles flukt, og symboliserer et samlet Norden med felles retning.¹⁵⁷

Sverige och dess nordiska grannar

158

¹⁵⁵ Ibid. 245

¹⁵⁶ Ibid. 245

¹⁵⁷ De nordiske landene ble fem i tallet under andre verdenskrig, da Island erklærte seg selvstendig og uavhengig fra Danmark i 1944.

¹⁵⁸ Kahnberg & Lindberg, 1964: 247

Bokens øvrige bildematerial understreker denne klare pan-nordiske synsmåten. Av bokens seks illustrasjoner, referer fire til kampene og okkupasjonen i nabolandene. Den kamuflerte og kampklare finske soldaten ”på spaning” representerer motstandsviljen. De tyske soldatene på vakt utenfor det norske Stortinget representerer fiendetrusselen, og de to norske og danske frimerkene et Nordens folk som ikke vil la seg kue.

Frimærken har ofta använts i propagandans tjänst. Den norska regeringen i London utgav frimärken, som hyllade motståndsrörelsen. ”Vi vil vinne” har någon skrivit med krita på gatans asfalt. Det danska frimärket trycktes efter kriget och påminde om sabotagen mot tyskarnas transporter på de danska järnvägarna. Känner du till några andra exempel på att frimärken innehåller propaganda?

159

Finsk soldat på spaning under vinterkriget. Hur är han utrustad för att skydda sig mot upptäckt?

160

Norge är inte längre fritt. Tyska soldater står på vakt utanför dörren till stortingets samlingslokal i Oslo i april 1940. Det skulle dröja över fem år, innan stortinget åter kunde samlas till fria överläggningar.

161

¹⁵⁹ Ibid. 246

¹⁶⁰ Ibid. 244

¹⁶¹ Ibid. 245

Med tydelig tematisering av motstandsvilje, representerer uttrykkene sentrale og typiske prioriteringer i en patriotisk erindringskultur. Interessant i dette tilfellet er at den svenske læreboken i stor grad bruker de nasjonalpatriotiske uttrykkene til nabolandene og gir de en skandinavisk overføringsverdi.

I den delen som handler om Sverige viser det eneste bildet en svensk sjåfør som fyller trekull på en bil. Av bildeteksten går det frem at dette var vanlig under andre verdenskrig. Foruten å fokusere på de daglige vanskeligheter og utfordringer krigen bød på i Sverige, er bildet med tilhørende tekst også med på å plassere Sverige i en større sammenheng. Sverige led under mange av de samme vanskeligheter som andre land. Under delen om Sverige nevnes det forøvrig at det var ”ganska få svenska fartyg (lejdbåtar), som fick tillstånd av de krigförande att gå genom de spärrar av minor, som hade lagts kring kusterna.”¹⁶² Også her etterlater omstendighetene rundt skipstrafikken flere spørsmål enn svar, og handelsaspektet er ellers totalt fraværende.

Flyktningssituasjonen og forfølgelser nevnes kort tidligere i boken under overskriftene ”Röda korset” og ”Israel – judafolkets nya hem.” Disse aspektene har ikke noen egen plass i kapittelet om andre verdenskrig, eller det foregående med nazismens fremvekst. Under kapittelet ”Andra världskriget” tidligere i boken, taler de tre underoverskriftene for seg: ”Diktatorens segertåg,” ”Axemakternas nederlag” og ”Nittonhundratalets konst.”¹⁶³

Mens nabolandene dominerer kapittelet ”De nordiska länderna under andra världskriget,” dominerer Sverige i sin tur det følgende kapittelet ”De nordiska folken och världen.” Her formidles tydelig bildet av det nøytrale Sverige som humanitær stormakt. Det legges vekt på fortsatt nøytralitet etter krigen, og at man stod utenfor de to voksende maktblokkene. Uten å ha gjort det samme i kapittelet om krigen, reflekterer lærebokforfatteren her over de forpliktelser nøytraliteten i etterkrigstiden bærer i seg:

Att vara neutral medför även det skyldigheter av av olika slag. [...] Dessutom har vårt land ofta fått hjälpa till inom FN, då det har gällt att sända observatörer och trupper till kritiska punkter (Gaza, Kongo och Cypern). Folk från det neutrala Sverige ses ofta med mindre misstro än folk från stormakterna. Sverige är känt som ett litet och fredsälskande land, [...].¹⁶⁴

¹⁶² Ibid. 246

¹⁶³ Ibid. 200-204

¹⁶⁴ Ibid. 247-248

3.3 Oppsummering

Felles for disse tre fremstillingene er det begrensede fokuset på Sveriges del av krigshistorien. Betraktelig vekt er istedenfor lagt på nabolandene. Dette bidrar ikke bare til å flytte fokus vekk fra Sveriges egen historie, men også å inkludere Sverige i et felles nordisk motstandsarbeid. Langt på vei tegnes også det samme trusselbildet for alle. På denne måten stilles Sveriges utgangspunkt på linje med Danmark, Norge og Finlands. Forsvarevnen beskrives som god, spesielt de siste årene av krigen. Det legges i fremstillingene også vekt på at Sverige var bedre rustet enn de andre nordiske landene.

Likevel tilskrives det faktum at man klarte å holde Sveriges utenfor krigen en vellykket nøytralitetspolitikk. Denne gis en positiv vurdering, til tross for at også spesielt transitterings-ettergivelsene er sentrale som forklaring på utfallet. Disse ettergivelsene beskrives som begrensede og nødvendige. Per Albin Hanssons ord om å holde det nøytrale Sverige utenfor krigen for enhver pris er langt på vei bærende i fremstillingene. Således inngår ettergivelsene i en vellykket nøytralitetspolitikk som begrensede og midlertidige innrømmelser. Når kritiske røster som hevet seg mot ettergivelsene nevnes, fortøner disse seg i tekstene ikke som kritikk mot regjeringens nøytralitetspolitikk, men mot enkelttilfeller.

Skiftet i nøytralitetsdoktrinen diskuteres ikke i tekstene. Dette til tross for opplysninger om at pemittenttrafikken tok slutt i 1943, og mottakelsen av danske jøder samme år. Dette kan forklares med at det å beskrive den gradvise snuoperasjonen i takt med krigens gang, ville innebære å vise et tettere samarbeid med Tyskland enn hva som var ønskelig i ettertidens lys.

Foruten flyktninger fra de nordiske landene, ”skyddpass” til ungarske jøder og Bernadottes hvite busser er flyktninger som tema fraværende. Av de tre lærebøkene skiller likevel Berg og Olofsons *Det var en gång* fra 1961 seg noe ut med tanke på flyktninger. Denne boken kommuniserer i motsetning til de to andre noe av flyktningens og jødernes situasjon i Europa under nazismen, men uten å gå inn på svensk flyktningpolitikk i perioden. I *Det var en gång* påpekes det i forbindelse med redningen av de danske jødene at 1500 ikke slapp unna. Likevel må fremstillingen av flyktningproblematikken i disse fremstillingene alt i alt karakteriseres som svært mangelfull.

Fremstillingene bærer således preg av en ensidig positiv vurdering av landets rolle under perioden. De innrømmelsene som ble gitt var påtvunget av overmakten, og inngikk i en absolutt nødvendig balansegang. I den ene boken dette ikke tilfelle, står likevel småstatsrealismen sterkt. Med tydelige småstatsrealistiske synsmåter og positive vurderinger av nøytraliteten, inngår lærebøkene som erindringskulturelle uttrykk i en patriotisk tradisjon. I tillegg formidles også en patriotisk nordisk synsmåte, i kraft av den utstrakte bruken av naboladenes krigshistorie.

Lærebøkene fremstilling kan uten problemer sidestilles med den i Ingvar Anderssons *Sveriges Historia* fra henholdsvis 1955 og 1960. Med den langt på vei gjennomgående beskrivelsen av begrensede innrømmelser og trusselbildet de første årene av krigen, viser det småstatsrealistiske perspektivet seg paradigmatisk i den første etterkrigstidens svenske erindringskultur. Denne samstemtheten mellom lærebøkene og periodens andre erindringskulturelle uttrykk kan man også se i det vektlagte bildet av det humanitære Sverige. Her står Bernadotte og de hvite Røde Kors-bussene sentralt. Det samme kan sies om bildet av soldaten på vakt på grensen, ”någonstans i Sverige.”

4. Krigen i sveitsisk erindringskultur i nyere tid

4.1 "Diamant gegen Klunker"

Fra 60-årene av ble i Sveits den nasjonalpatriotiske basisfortellingen og dens ensidige positive fokus utfordret av nye erindringskulturelle uttrykk. Et mer selvkritisk syn på flyktningpolitikken kom blant annet til uttrykk i 1967 i Alfred A. Häslers bok *Das Boot ist voll*. I livbåtmetaforens ånd pekte han på at det var uoverensstemmelser mellom kommandantene på livbåten, ettersom den offisielle politikken allerede under krigen hadde blitt kritisert i parlamentsdebatter. Også i Häslers bok er mye fokus på krigsbarn på ferie, internerte soldater og grensebefolkning, selv om boken også beskriver jødiske sivile. Avvisning og utsendelse av jødiske flyktninger beskrives i bokens bildemateriale kun indirekte, ved et bilde av to pass med J-stempel.¹⁶⁵

Det kommer likevel frem at sveitsiske legekorpser drev lasaretter for Wehrmacht på Østfronten i 1941 og 1942. Disse var drevet i regi av Røde Kors, og i utgangspunktet ikke forbeholdt bare Wehrmacht. Men i stor grad var de under tysk kommando, og tyskerne skal angivelig ha nektet legekorpserne å bistå den Røde Armé. Sveitserne i disse korpserne var blant annet vitne til forholdene i gettoen i Warszawa, masseskyting av 7000 jøder i Minsk og massehenrettelser i Smolensk, samt en rekke andre krigsforbrytelser mot sivile. De første opplysningene om masse mord nådde ifølge Häslers Sveits senest sommeren 1942, men ble møtt med vantro av myndighetene. Øyevitneskildringen *Warschau 1942 - Tatsachenbericht eines Motorfahrers der zweiten schweizerischen Ärztemission 1942 in Polen*, ble skrevet i 1943 av Franz Blättler, men ikke frigitt før i 1945.¹⁶⁶ Noe nevneverdig nedslag i erindringskulturen fikk likevel ikke Blättlers bok eller de sveitsiske lasarettene før de ble nevnt av Häslers i 1967.

Legekorpserne beskrives også i Edgar Bonjours verk *Geschichte der schweizerischen Neutralität: vier Jahrhunderte eidgenössischer Aussenpolitik* (1970). Dette verket i syv bind regnes for å være standardverket om sveitsisk utenrikspolitikk og forsvar før og under andre verdenskrig. Det var et resultat av at Bonjour i 1962 fikk i oppgave av Forbundsrådet å utarbeide et omfattende verk om sveitsisk utenrikspolitikk før og under andre verdenskrig. For

¹⁶⁵ Häslers, 1967: 351

¹⁶⁶ Ibid. 84-88

å gjøre dette fikk han som eneste historiker tilgang til en rekke sivile og militære arkiver. Foruten detaljer rundt lasarettedriften for Wehrmacht trekker Bonjour frem korpsets leder: offiseren, kirurgen og politikeren Eugen Bircher. Han tilskrives klare nasjonalsosialistiske sympatier og nøytralitetsstridige ytringer.¹⁶⁷ Bonjour utfordrer på mange måter den tradisjonelle Reduit-fremstillingen, men basisfortellingens faste motiver er likevel hele tiden til stede. Omslagene til de tre bindene om andre verdenskrig avbilder således tradisjonelle motiver, henholdsvis bildet *Mehr anbauen oder hungern* av Hans Erni, et utsnitt av en plakat som advarer sveitserne mot fiendtlige spioner, og fotografiet der Henri Guisan og Forbundsrådet synger nasjonalsangen på trappen til parlamentsbygget i august 1939.

Bonjour omtaler general Guisan som en skjebnens mann på rett plass til rett tid, og som en slags landsfader.¹⁶⁸ Det å samle stort sett hele det øvre militære kommandoapparatet på en åpen slette, beskriver han som et dristig men djervt foretak i generalens regi.¹⁶⁹ Guisan får likevel kritikk for et par forhold. Det som trekkes frem er avtalen med Frankrike 1939/40, inngått bak ryggen på Forbundsrådet og generalstaben, om at Frankrike i tilfelle et tysk angrep skulle komme til unnsetning og besette Gempenplataet i det nordvestlige Sveits. Etter Frankrikes fall kom dette tyskerne i hende (Aktenfund von Charité), og ble brukt som bevis på nøytralitetsbrudd.¹⁷⁰ Også et hemmelig møte med SS-Generalen Walter Schnellenberg i mars 1943 nevnes. Ikke bare var møtet i seg selv problematisk ifølge Bonjour, men også Guisans forsikringer om at Sveits ville kjempe mot de allierte om nødvendig.¹⁷¹

Bonjour beskriver under kapittelet "Réduit" planutkastene til tyske angrep på Sveits ("Operation Tannenbaum"¹⁷²), og støtter seg her delvis på Hans Rudolf Kurz sitt arbeid.¹⁷³ Likevel er Bonjour kritisk til alpebefestningens avskrekkingseffekt, og tilskriver den heller en positiv psykologisk effekt. Han fremhever den som et uttrykk for viljen til militær motstand, i motsetning til de forvirrende signalene fra de sivile myndighetenes side ved krigens begynnelse. Som eksempel på det siste trekker Bonjour frem Bundespräsident Marc Pilet-Golaz' tale i juni 1940. Av denne talen gikk det blant annet frem at Europas "Neuordnung" etter krigen helt sikkert vil bli annerledes enn før. Sveitserne måtte forberede seg på

¹⁶⁷ Bonjour, 1970a: 448-456

¹⁶⁸ Ibid. 44

¹⁶⁹ Ibid. 153

¹⁷⁰ Bonjour, 1970b: 13-19

¹⁷¹ Ibid. 68-71

¹⁷² Operation Tannenbaum er samlebetegnelsen på flere angivelige tyske planer for invasjon av Sveits. Det er imidlertid i dag uenighet om dette dreier seg om reelle planer eller øvingsscenarier på tysk stabsnivå.

¹⁷³ Hans Rudolf Kurz, Militærhistoriker og presseansvarlig i Militærdepartementet. Jf. side 20-21.

anstrengelser og oppofringer. Sveits sine tradisjoner skulle bestå, men ikke stå i veien for nyordningen.¹⁷⁴

Bonjour problematiserer pressekontrollen og sensuren under krigen, men ser likevel på pressens rolle disse årene som et positivt bidrag til ”geistige Landesverteidigung.” Dette forklarer han blant annet med at pressekontrollen ble samvittighetsfullt og klokt gjennomført.¹⁷⁵ Betraktelig hardere går Bonjour ut mot flyktningpolitikken. Han fremhever at den restriktive holdningen holdt frem til tross for viten om forfølgelser og massedrap.¹⁷⁶

I det omfattende verket er det gjort rede for de økonomiske forbindelsene og handelssamarbeidet med Tyskland. Her legger Bonjour vekt på hvor avhengig Sveits var av import. De krigførende parter truet med boikott mens Sveits etter beste evne forsøkte å gjennomføre en nøytralitetstro balansegang. Bonjour legger likevel ikke skjul på at handelen med Tyskland var omfattende. Handelsavhengighet, potensiell arbeidsløshet og sosial uro, samt aggressiv tysk propaganda blir brukt som forklaring. Bonjour understreker at selv om ordet nøytralitet i denne sammenheng klinger heller dårlig i de flestes ører, må man ikke glemme at dette førte til at mange nødlidende kunne få hjelp. At handelssamarbeidet med aksemaktene minket betraktelig mot slutten av krigen, beskrives samtidig som et sveitsisk bidrag til at krigen tok slutt.¹⁷⁷

I Bonjours sammenfatning av syvbindsverket, *Schweizerische Neutralität – Kurzfassung der Geschichte in einem Band* (1978) finner man det samme synet. Her nevnes blant annet anklagen fra de allierte om at Sveits hadde beriket seg på allierte offer, og at stjalne verdier befant seg i sveitsiske bankhvelv. Sveits ble på dette området sagt å være det verste av de nøytrale landene.¹⁷⁸ Ifølge Bonjour førte dette til at ”die Schweizer untersuchten alle Probleme mit dem legalistischen Mikroskop und forschten minuziös darnach [...]“¹⁷⁹, uten at han kommer inn hva man eventuelt fant. Det heter likevel at Sveits etter overenskomsten i Washington i 1946 gikk med på å betale de allierte 250 millioner sveitserfranc for såkalt ”Raubgeld” som hadde havnet i Sveits under krigen. Dette skjedde riktignok uten noen form for anerkjennelse av skyld. Pengene skulle komme til gode de som hadde måtte lide under den

¹⁷⁴ Bonjour, 1970a: 168-178

¹⁷⁵ Bonjour, 1970b: 161-196

¹⁷⁶ Bonjour, 1970c: 13-32

¹⁷⁷ Ibid. 140-144

¹⁷⁸ Bonjour, 1978: 184-188, 193

¹⁷⁹ Ibid. 206

tyske okkupasjonsmakten.¹⁸⁰ Spesifikt hvem dette var, og hvor dette ”Raubgeld” kom fra, nevnes ikke.

Forestillingen om det avskrekkende ”Alpen-Réduit” og Sveits sin evne til å forsvare seg kom enda mer under press på 80-tallet. I offentligheten ble det stilt spørsmålsteget ved basisfortellingen og dens vekt på militærets rolle. Dette skjedde som følge av to forhold. Den første var at pasifistiske interesser, spesielt organisasjonen Gruppe Schweiz ohne Armee (GSoA), arbeidet for å avskaffe det sveitsiske militæret.¹⁸¹ GSoAs krav ble imidlertid møtt av argumentet at militæret hadde reddet Sveits under forrige krig, og derfor i fremtiden også ville være nyttig.

Det andre forholdet var et resultat av økende fokus på de økonomiske og handelstilknyttede aspektene i historieskrivingen.¹⁸² Bonjours verk inngår i denne historievitenskapelige utviklingen. Samtidig ble arkivene som bare Bonjour hadde hatt tilgang til på 60- og 70-tallet, i økende grad åpnet for andre. I kjølvannet av dette ble handelen med Tyskland stadig oftere berørt. Handelen hadde frem til nå blitt sett på som ordinær eller i det minste uunngåelig, og ikke hatt noen fremtredende plass i erindringskulturen. I løpet av tiårene etter krigen var det som angikk økonomiske forbindelser overskygget av bildet av det uinntrengelige, alpebefestede Sveits. Nå tok dette til å endre seg.

Tilnærmingen til flyktningsspørsmålet tok også litt etter litt til å endre seg. Inspirert av Alfred Häslers bok *das Boot ist voll* og den amerikanske tv-serien *Holocaust*¹⁸³ fra 1978 lagde Markus Imhoof filmen *Das Boot ist voll* i 1981. I denne filmen blir en gruppe flyktninger som hadde klart å komme seg inn i Sveits, sendt ut igjen, til tross for lokalbefolkningens bestrebelse. Myndighetenes bestemmelser blir håndhevet uten medlidenhet, og flyktningene overlevert tyske myndigheter. Bonden som hadde forsøkt å løse dem videre inn i landet, blir arrestert.¹⁸⁴ Filmen ble nominert til Gullbjørn under den internasjonale filmfestivalen i Berlin 1981, og tok til slutt hjem en Sølvbjørn.¹⁸⁵ Mer blandet mottagelse fikk filmen i Sveits. Det er

¹⁸⁰ Ibid. 206-210

¹⁸¹ Kreis, 2004: 599

¹⁸² Ibid. 599

¹⁸³ *Holocaust*: Amerikansk TV-serie produsert 1978, vist i de fleste vesteuropeiske land i 1979, inkludert Sveits og Sverige. Serien handler om en jødisk familie fra Berlin i tidsrommet 1933-1945.

¹⁸⁴ Kreis, 2004: 602

¹⁸⁵ Berlinale, 2009

også verdt å merke seg at filmprosjektet ikke fikk noen form for økonomisk støtte fra myndighetene.¹⁸⁶

Boken, og enda mer filmen, satte likevel et kritisk lys på den selvrettferdige parolen ”Das Boot ist voll.” Dette førte også til at livbåtmetaforen ble sentral i flyktningsspørsmål. I løpet av 80-årene var den langt på vei blitt allemannseie i Sveits. Utover på 90-tallet ble den også tatt i bruk i forbindelse med aktuell asylpolitikk. I dag er livbåten vanlig inventar i flyktning- og innvandringsdebatter i Sveits, gjerne ledsaget av et kritisk blikk på myndighetenes politikk på området.¹⁸⁷

Som et resultat av det økte fokus på flyktningsspørsmålet, krevde partiet Die Grünen i 1989 at det skulle utgis en minnemynt for ”Flüchtlingsmutter” Gertrud Kurz¹⁸⁸. Denne mynten skulle være et kvinnelig motstykke til Henri Guisans minnemynt pålydende fem sveitserfranc, utgitt samme år i forbindelse med 50-årsjubiléet for generalmobiliseringen i 1939.¹⁸⁹ Etter mye frem og tilbake om hva som ville være et passende utgivelsesår for Kurz’ mynt, kom den ut i 1992, pålydende 20 sveitserfranc. På baksiden var mynten preget med Kurz sitt navn og fire rader piggråd. Den markerte at det var femti år siden grensen ble stengt for flyktninger i 1942.¹⁹⁰

I forbindelse med femtiårsjubileet for slutten på andre verdenskrig i 1995, foreslo det sosialdemokratiske parlamentsmedlemmet Andreas Gross å opprette et holocaustminnesmerke. Dette ble avvist av Forbundsrådet. Argumentasjonen var at problemene knyttet til den sveitsiske flyktningpolitikken var for komplekse til å kunne fremstilles i en enkel skulptur. Det måtte skje på mer gjennomtenkte måter og ved kildesamlinger, for at budskapet i det hele tatt skulle bli lesbart.¹⁹¹ I mars 1998 fikk myndighetene likevel overlevert et holocaustminnesmerke. Skulpturen *Shoah* av den sveitsiske billedhuggeren Schang Hutter ble deponert rett utenfor parlamentsbygningens hovedinngang. Reaksjonene var både positive og negative. Monumentet fikk stå en snau uke, før representanter fra det høyrekonservative Freiheitspartei en natt kjørte det vekk med kranbil. Senere ble skulpturen utstilt en rekke andre steder i Sveits. På mange måter gjorde denne skulpturstriden det tydelig hvordan

¹⁸⁶ Spiegel, 2009

¹⁸⁷ Kreis, 2004: 602

¹⁸⁸ Gertrud Kurz (1890-1972) grunnla og ledet Kreuzritter Flüchtlingshilfe en sveitsisk hjelpeorganisasjon for flyktninger.

¹⁸⁹ EFD, 2009

¹⁹⁰ Kreis, 2004: 600

¹⁹¹ Ibid. 600

holocaust og det vanskelige flyktnings spørsmålet i brede lag av befolkningen var blitt ignorert og fortrent.¹⁹²

De fleste sveitsere hadde vært mer tilbøyelig til å fokusere på egne offer, og for mange kom det derfor brått på da Sveits i 1996 internasjonalt ble fremstilt som krigsprofitør.¹⁹³ Gjennom det helvetosentriske perspektivet, med stor vekt på trusselsituasjonen under krigen, hadde man lenge vendt det døde øret til aspekter som økonomiske forbindelsene til Det tredje riket, den profitable funksjonen som ”dreieskive” i valutahandelen, handelen med ”Raubgold” og en på politisk nivå ofte stor imøtekommenhet ovenfor nasjonalsosialistene i Tyskland.

Til tross for at handelssamarbeidet med aksemaktene hadde blitt beskrevet i historiefaglig litteratur i 70-årene, først og fremst gjennom Edgar Bonjours arbeid, hadde ikke denne ubehagelige delen av historien tidligere maktet å endre basisfortellingens innarbeidede forestillinger. Historikere som hadde befattet seg med tematikken, måtte i beste fall innfinne seg med meget lave opplagstall og en sterkt begrenset lesergruppe.¹⁹⁴ Fra midten av 1990-årene, derimot, befant Sveits seg i en internasjonal kryssild av kritiske spørsmål og hissig debatter. De vanskelige minnene ble tvunget til overflaten. Det ble blant annet stilt spørsmål om formuer i sveitsiske banker som ikke lot seg spore tilbake, og gulltransaksjoner mellom nasjonalbanken og Nazi-Tyskland.¹⁹⁵ Forestillingen om det nøytrale, motstandsdyktige og moralske Sveits måtte etter hvert vike, og alternative forklaringer på hvorfor Tyskland ikke hadde invadert landet vant mer og mer frem.

Etter lang tids fortregning ble de vanskelige spørsmålene nå gjenstand for en grundig undersøkelse av først og fremst to offentlige kommisjoner. Den første ble opprettet i 1996 under ledelse av den tidligere amerikanske sentralbanksjefen Paul A. Volker. Foranledningen var press fra jødiske interesseorganisasjoner i USA, og et amerikansk krav om en offentlig utredning av denne delen av krigshistorien. President Bill Clinton underskrev en ”War time disclosure act,” som åpnet for forskning i arkiv som tidligere hadde vært lukket, og bevilget midler til arbeidet. Også fra sveitsisk hold ble det åpnet for disse undersøkelsene. Målet med det amerikanske initiativet var at hele sannheten om nazismens forbrytelser, og dertilhørende

¹⁹² Shoah, 2009

¹⁹³ Kreis, 2004: 608

¹⁹⁴ Bergier, et al., 2002: 517

¹⁹⁵ Reinhardt, 2007:112

medskyldige eller medløpere, skulle komme frem i offentligheten.¹⁹⁶ Kommissjonen Paul A. Volker ledet, The Independent Committee of Eminent Persons (ICEP), var en del av dette arbeidet.

ICEP tok for seg hva som skjedde med de verdiene som holocaustofre etterlot seg i sveitsiske banker. Ifølge rapporten ble det funnet hele 53.886 kontoer, som sannsynlig eller muligens stammet fra ofre før og under krigen.¹⁹⁷ Bankvesenet ble skarpt kritisert for hvordan de hadde forholdt seg til de etterlatte verdiene. Et "Claims Resolution Tribunal" ble opprettet i Zürich i 1997, og en rekke erstatninger utbetalt de kommende årene.¹⁹⁸

Helt fra starten av kommisjonens arbeid ble det regelmessig lekket dokumenter til verdenspressen. Det som fremkom, var en stor belastning for Sveits. Søkelyset ble særlig rettet mot det sveitsiske bankvesen.¹⁹⁹ En del utspill fra enkeltpersoner gjorde ikke saken bedre. Robert Studer, sjefen for den største sveitsiske privatbanken, Schweizerischen Bankgesellschaft, beskrev i et av sine første møter med verdenspressen de jødiske verdiene i sveitsiske fra krigen banker som "Peanuts."²⁰⁰

Men etter hvert ble likevel den sveitsiske holdningen preget av større ydmykhet, om ikke så mye i bankvesenet, så fra myndighetenes side. Dette gjaldt ikke bare den økonomiske siden, men også den restriktive og diskriminerende behandling av forfulgte jøder ved grensen.²⁰¹ Dette passet dårlig til det tradisjonelle bildet av det humanitære Sveits som en ikke-innblandet tilskuer og moralsk overlegent særtilfelle i Europa.

Den andre kommisjonen, Unabhängigen Expertenkommission (UEK), under ledelse av den sveitsiske historikeren Jean-François Bergier, var i motsetning til ICEP et sveitisk initiativ. Den ble opprettet av Forbundsrådet og parlamentet i desember 1996 som en følge av den tilspissede diskusjonen om Sveits sin rolle under krigen. Man ønsket å komme til bunns i anklagene om gulltransaksjonene mellom Sveits og Tyskland og spørsmålet om jødiske verdier i sveitsiske banker, som hadde vært fortiet hele etterkrigstiden.²⁰² I tillegg til å

¹⁹⁶ Ziegler, 1997: 13-20

¹⁹⁷ Volker, 2000: 7

¹⁹⁸ Ibid. 21

¹⁹⁹ Ziegler, 1997: 14

²⁰⁰ Ibid. 30

²⁰¹ Burgermeister, 2007: 186

²⁰² Bergier, et al., 2002: Fra forordet

kartlegge de økonomiske aspektene tok UEK blant annet opp flyktningpolitikken. Frem til arbeidet ble avsluttet ved årsskiftet 2001/2002, kom en rekke rapporter som ble samlet i det 11.471 siders 25-bindsverket *Veröffentlichungen der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg*.²⁰³ Mer tilgjengelig var en sammenfattende *Schlußbericht der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz - Zweiter Weltkrieg*. Her var funnene samlet innenfor to permer og satt inn i en internasjonal kontekst

Gjennom UEKs arbeid ble det slått fast at Sveits på ingen måter hadde vært en nøytralitetens og humanismens forsvarsdyktige øy, slik mange hadde fremstilt det tidligere. I stedet hadde landet på flere måter vært innblandet i krigen. Den lenge glorifiserte motstanden til ”Aktivdienstgenerasjon” måtte vike for synet på et Sveits i Det tredje rikes ”dødvinkel.” En blanding av overlevelseskalkuli og profittinteresse skulle overbevise Nazi-Tyskland om at et militært angrep var lite attraktivt.²⁰⁴

Selv om det nye kritiske synet på fortiden etter hvert fikk stor tilslutning, betydde ikke dette at sentrale forestillinger i den tradisjonelle basisfortellingen nå var helt uvirksomme. Særlig før presset utenfra og den massive kritikken for alvor gjorde seg gjeldene, var fremdeles mange erindringskulturelle uttrykk preget av de tradisjonelle motivene. I forbindelse med markedsføringen av en utstilling ved Det historiske museum i Luzern i 1989, *Zeugen der Zeit*, ble det for eksempel brukt en plakat som blandet jordbruksaspektet og tradisjonelt militært forsvar. Et bilde av en kvinne som fører hest og plog, var her klippet inn bak en militær vaktpost med piggstådsperring.²⁰⁵

Som tidligere antydte i forbindelse med Guisans minnemynt fra 1989, var minnehøytidligheten i september dette året ikke noen minnemarkering av krigsutbruddet i Europa for 50 år tilbake, men en markering av den sveitsiske generalmobiliseringen i 1939. I forbindelse med dette 50-årsjubileet ble motsetningene mellom den tradisjonelle og den nye fortidsforståelsen spesielt tydelig. Tradisjonelistene kalte sine nasjonalpatriotiske markeringer ”Diamant-Feier.” ”Diamant” refererer til det nasjonalromantiske diktet *Eidsgenossenschaft* av Gottfried Keller, med Sveits som den ugjennomtrengelige edelsteinen. I den patriotiske erindringskulturens ånd ble det solgt poser med sveitsiske flagg til to sveitserfranc. Disse posene inneholdt reproduksjoner av de viktigste avisene fra 2. september 1939 og et kart med

²⁰³ UEK, 2009

²⁰⁴ Bergier, et al., 2002: 519

²⁰⁵ Kreis, 2004:596

hærens stillinger samme år. Motsatt forsøkte andre å nedtone general Guisan og militærets rolle.²⁰⁶ Motreaksjonen mot Diamant-bevegelsen ble ironisk kalt ”Klunker,” tysk for ”juggel.”²⁰⁷

Den nye fortidsforståelsen fantes i begynnelsen helt til venstre i det politiske landskapet. I kjølvannet av UEKs arbeid i siste halvdel av 90-tallet økte aksepten for disse synspunktene, ikke minst på bakgrunn av sluttrapporten til UEK. Full konsensus om disse spørsmålene er det likevel ikke. I opposisjon til den offentlige erindringskulturen hvor UEKs rapport har blitt sentral, står mer eller mindre tydelige uttrykk i den private erindringskulturen.

”Die Interessengemeinschaft Schweiz - Zweiter Weltkrieg” (IGS) er en paraplyorganisasjon som ble opprettet i 1995. Med rundt 20 underorganisasjoner hadde, og har fortsatt, IGS som mål å bidra til det de mener er en sannferdig fremstilling av ”die Leistungen der Aktivdienstgeneration.”²⁰⁸ En del av IGS var ”Arbeitskreis Gelebte Geschichte” (AGG), som ble til i 1998 etter initiativ fra pensjonerte sveitsiske offiserer i flyvåpenet. På bakgrunn av UEKs motvilje mot å vektlegge tidsvitners beskrivelser av hva som skjedde under krigen, kom AGG med publikasjoner som for ettertiden skulle bevare krigsgenerasjonens egen versjon. Organisasjonen ble avviklet i 2008 da dette arbeidet ble ansett som utført. Gjennom øyenvitneskildringer ønsket AGG å utgjøre en motvekt til UEKs arbeid:

Es sollte nicht sein, dass diese Sintflut oder Sündflut (sic) von mehr als 12'000 Seiten, die sicher nur von wenigen und vor allem der Schweiz feindlich Gesinnten gründlich gelesen werden, in Zukunft in schweizerischen und ausländischen Bibliotheken unwidersprochen einen Platz hat.²⁰⁹

Tyve år etter ”Diamant-Feier” ble 70-årsjubileet for generalmobiliseringen feiret i september 2009. Organisasjonen ”Aktion Aktivdienst,” for øvrig også den en del av IGS, arrangerte jubileumsfest i Full-Reuenthal i kantonet Aargau. Aktion Aktivdienst ble opprettet i 1997 som en reaksjon på stadig flere satte spørsmålstegn ved militærets rolle under krigen. Per i dag (2009) har organisasjonen i underkant av 1500 medlemmer.²¹⁰

En av de som var til stede på jubileumsfesten i Full-Reuenthal, var Ueli Maurer; forbundsråd og leder av *Eidgenössische Departement für Verteidigung, Bevölkerungsschutz und Sport*.

²⁰⁶ Ibid. 599

²⁰⁷ Mensch, 2001

²⁰⁸ IGSchweiz, 2009

²⁰⁹ AGG, 2008

²¹⁰ Venutti, 2009

Maurer uttalte til den nasjonale tv-kanalen Schweizer Fernsehen (SF) at aktivdienstgenerasjonen hadde forsaket alt i sitt forsvar av fred og frihet, og at forsøk på å redusere deres betydning var uanstendig. Han understreket at jubileet ikke var en feiring av krigens begynnelse, men starten på kampen for friheten.²¹¹ Fremdeles finnes det således røster, selv blant sentrale politikere, som forsvarer den nasjonalpatriotiske fremstillingen som var dominerende tidligere. I dag utgjør nok likevel disse et mindretall.

4.2 Sveitsiske lærebøker fra nyere tid

Også i sveitsiske lærebøker er den gradvise utviklingen i historiesynet frem til de store kommisjonene på 90-tallet synlig. Et eksempel er Peter Zieglers *Zeiten-Menschen-Kulturen* fra 1983. Som i lærebøkene på 1960-tallet finner man her mye om den nasjonalsosialistiske trusselen og alpefestningen. Det gjelder både tekst og bildemateriale. Nytt er likevel et klart større fokus på balansegangen mellom ”Anpassung und Widerstand,” særlig med hensyn til pressekontrollen. Mest iøynefallende er det nye underkapittelet ”Flüchtlingspolitik.” Her rettes det over fem sider relativt sterk kritikk mot sveitsisk flyktningpolitikk under andre verdenskrig. Ikke bare er det gjengitt bilder av sivile flyktninger bak sveitsiske flagg og piggråd, men også beskrivelser av flyktninger som ble hindret innreise med voldsmakt eller deportert ut av landet. Ziegler støtter seg på utdrag fra avisartikler 1939-45, men også noe på Alfred Häslers bok *Das Boot ist voll*.²¹²

Peter Zieglers bok representerer et mer selvkritisk perspektiv. I de to nyeste lærebøkene som her skal tas for seg, fra 1999 og 2005, er dette enda mer påtakelig.

4.2.1 H. Meyer, P. Schneebeli: *Durch Geschichte zur Gegenwart*. 1999

Meyer og Schneebelis bok fra 1999 er som Zieglers gitt ut av Lehrmittelverlag des Kantons Zürich gjennom Interkantonale Lehrmittelzentrale. Boken tar for seg mellomkrigstiden og andre verdenskrig, og er til sammen på 195 sider. Av disse utgjør kapittelet ”Die Schweiz im zweiten Weltkrieg” ti sider.

²¹¹ SF, 2009: Tagesschau, sendt 19:30, 05.09.2009

²¹² Ziegler, 1983: 164-180

Innholdsanalyse

I første del av kapittelet, ”Der Krieg bricht aus”, blir det først fortalt hvordan Henri Guisan to dager før angrepet på Polen ble øverstkommanderende for de militære styrkene i landet. Sveits erklærte sin nøytralitet og vilje til å forsvare seg mot ethvert angrep. I fortsettelsen beskrives mobiliseringen av 450.000 soldater. Forsvarsviljen var god, men i 30-årene hadde bevilgningene til forsvaret vært små. Mye av det militære materiellet var derfor gammelt, og mangelen på både panser- og antipanservåpen prekær. Flyforsvaret var under oppbygning, men man manglet også fly. Åtti moderne tyske Messerschmitt-jagerfly²¹³ ble imidlertid bestilt og levert til tross for krigen. Mangelen på velutdannet befall, nevnes også. Guisan siteres på at man i begynnelsen av krigen ikke ville kunne motstå et moderne felttog.²¹⁴

Armeens utilstrekkelighet i tilfelle et tysk angrep kommer mye tydeligere frem enn tidligere. Det sies at militærledelsen i tilfelle krig særlig regnet med kamper på den fransk-tyske grensen. De fryktet derfor en tysk manøver gjennom Sveits. Frankrike hadde i så fall lovet hjelp, men den sveitsiske armé ville selv forsvare seg på en linje mellom Basel og Sargans.²¹⁵ Som i lærebøkene fra 60-tallet tegnes det her et tydelig trusselbilde.

Andre del av kapittelet, ”Die Schweiz wird eingeschlossen”, åpner med å fortelle at forsvarsplanene ikke ble nødvendige, ettersom angrepet ikke gikk over sveitsisk område. Det pekes så på at Sveits etter den tyske okkupasjonen av Frankrike, og etter at Italia gikk med i krigen, var omringet av aksemaktene. Selv om krigen med Storbritannia fortsatte, måtte man innstille seg på tysk dominans i Europa i lang tid fremover. Dette førte til flere problemer for Sveits, innad og utad. Fem problemområder gjøres rede for punktvis:²¹⁶

1. Militært: Det var nytteløst å forsvare hele Sveits mot et tysk angrep.
2. Økonomisk: Sveits var avhengig av å importere matvarer, råstoffer og energiresurser som kull og olje. Man var også avhengig av eksport for å holde industrien i gang. Dette måtte skje over aksemaktenes område.

²¹³ Selv om læreboken oppgir at dette var Me-109, må det trolig dreie seg om Bf-109.

²¹⁴ Meyer & Schneebeli, 1999: 149

²¹⁵ I praksis en linje nord i Sveits mellom den tysk-franske grensen i vest og Liechtenstein i øst.

²¹⁶ Meyer & Schneebeli, 1999: 150-151

3. Utenrikspolitisk: Forholdet til Tyskland var dårlig. Tyskland mente Sveits hadde samarbeidet med Frankrike, og betraktet dette som nøytralitetsbrudd. Også den tyskkritiske pressen i Sveits skapte ergrelse.
4. Innenrikspolitiske hensyn: Mange soldater spurte seg hva betydningen av militærtjenesten deres egentlig var. Økonomien tilsa dessuten at bare en tredjedel av armeen kunne forbli mobilisert. Det var frykt for økt arbeidsledighet.
5. Veien videre: Her beskrives det hvordan mange følte verden hadde forandret seg og aldri ville bli den samme. Spørsmålene om hvordan man skulle forholde seg til Tyskland uten å miste selvstendigheten var mange. Var det i det hele tatt mulig?

Disse punktene er langt på vei representative for fokus i resten av teksten. I tillegg kommer flyktningspolitikken som tas opp senere. Usikkerheten for fremtiden som gjorde seg gjeldene i 1940, beskrives på bakgrunn av talen Bundespräsident Marcel Pilet-Golazs holdt i juni dette året. Talen fremstilles som et forsøk på å holde motet oppe hos sveitserne, men samtidig uten å forarge aksemaktene. Det heter at mange sveitsere på bakgrunn av den litt uklare talen fryktet blant annet et mer autoritært styre fra Forbundsrådet. På den annen side tillegges Bundespräsident Pilet-Golaz æren for en vanskelig, men relativt vellykket balansegang i krigsårene:

Es gelang ihm, ein nicht allzu schlechtes Verhältnis zum Deutschen Reich herzustellen, ohne die Selbständigkeit der Schweiz aufzugeben. Während der ganzen Kriegszeit musste er zwischen den deutschen Forderungen, den alliierten Einwänden und dem Unabhängigkeitswillen der Schweizer balancieren.²¹⁷

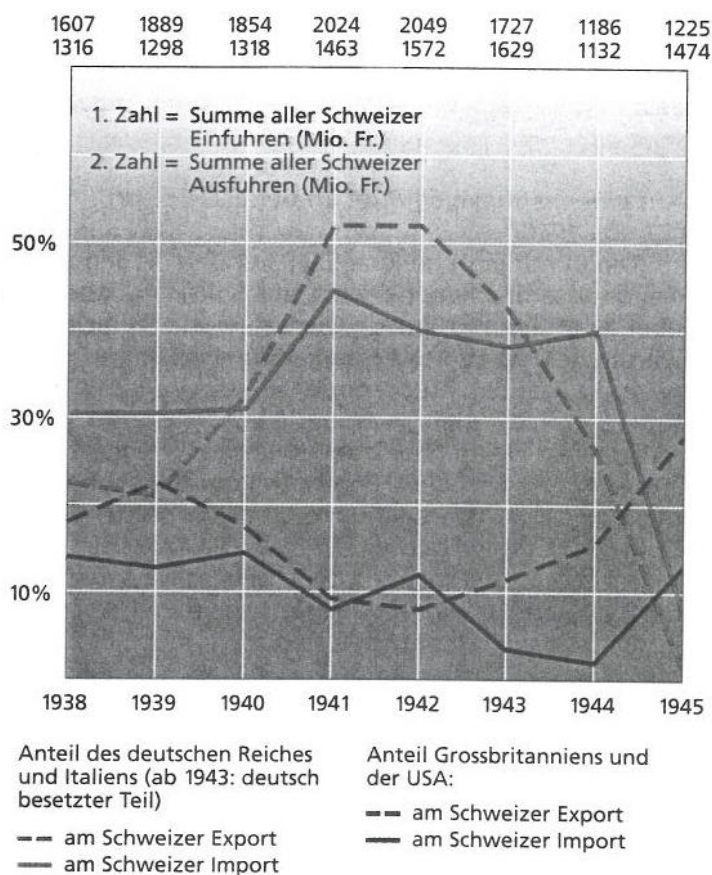
Sentralt i forholdet til Tyskland stod den økonomiske situasjonen (punkt 2). Denne tematikken behandles i underkapittelet ”Die Schweiz: Wirtschaftspartner der Achsenmächte.” Her vises det først til en sveitsisk-tysk handelsavtale, inngått 9. august 1940. Tyskland kunne nå kjøpe varer på kreditt fra Sveits. Sveits kunne også handle med vestmaktene, men ikke uten godkjenning fra Tyskland. Dette førte til at krigsviktige produkter i overveiende grad ble solgt til Tyskland. Som gjenytelse fikk Sveits regelmessige leveranser av råstoffer. En viss handel med vestmaktene var det fremdeles. De var interessert i at Sveits skulle være nøytralt, og ikke stadig mer avhengig av aksemaktene. Derfor leverte de til Sveits næringsmidler over Portugal, Spania og Italia.²¹⁸

²¹⁷ Ibid. 152

²¹⁸ Ibid. 152

Sveits sin kommunikasjonsmessige betydning trekkes også inn, særlig viktigheten for Tyskland av å bruke det sveitsiske tog- og tunnelnettet til Italia. 1800 godsvogner oppgis å ha passert gjennom Sveits i hver retning hver dag. Samtidig nevnes valutahandelen med gull, og viktigheten av denne for Tyskland. Handelen avtok mot slutten av krigen på grunn av økende tyske leveringsvansker og alliert press ovenfor Sveits.²¹⁹ Handelen med utlandet kommer også frem i to illustrasjoner. Den første er en tegning som viser Sveits sin utenlandshandel i perioden 1940-44. Den er enkel i formen, men viser tydelig tysk kull på vei inn, og sveitsiske våpen på vei tilbake. Men den viser også alliert hvete som importeres, og presisjonsinstrumenter som skipes andre veien.²²⁰ Omfanget av handelen kommer bedre frem i den andre illustrasjonen. Denne er en graf som viser handelen med de allierte kontra aksemaktene i perioden 1938-45:

Der schweizerische Aussenhandel 1938-1945:

221

²¹⁹ Ibid. 152

²²⁰ Ibid. 153

²²¹ Ibid. 152

Handelen med Tyskland betegnes som intensiv. Det heter at Sveits var viktig for Tyskland som ”dreieskive” i valutahandelen. Med dette skiller fremstillingen seg klart fra de tidligere. Satt på spissen blir Sveits nærmest fremstilt som en uunnværlig samarbeidspartner for Tyskland:

Die Schweizer Nationalbank kaufte deutsches Gold gegen Schweizer Franken im Wert von 1,2 Milliarden Franken. Dies war für das Deutsche Reich wichtig, weil andere Staaten zeitweise deutsches Gold als Zahlungsmittel nicht akzeptierten, da es zum grossen Teil Kriegsbeute war. Deutsches Gold im Wert von 0,5 Milliarden Franken landete in den Depots anderer Staaten in der Schweiz oder bei schweizerischen Geschäftsbanken²²²

Dette følges opp med en rekke sitater som problematiserer hvilken effekt den sveitsisk-tyske handelen hadde i løpet av krigen. Både tyske og sveitsiske kilder gjengis. Av de tre tyske sitatene går det klart frem at Tyskland var svært avhengig av handelssamarbeidet med Sveits. Særlig fremheves sveitsiske varer og valutahandel som meget essensielt for krigsindustrien:

Aus einem Lagebericht der deutschen Regierung über die Wirtschaftsbeziehungen zur Schweiz (3. Juni 1943): Das Rüstungsministerium [...], das Oberkommando der Wehrmacht [...] und sämtliche übrigen Ministerien erklären [...], dass das Reich auch auf die beschränkten Rüstungslieferungen aus der Schweiz keinen Monat verzichten könne [...] Wirtschaftsminister Funk erklärt, er könne nicht einmal für zwei Monate auf die Möglichkeit verzichten, in der Schweiz Devisentransaktionen durchzuführen, die vor allem in der Umwandlung von Gold in freie Devisen bestünden.²²³

I fortsettelsen understrekes det at det dreide seg om særs viktige spesialleveranser for tyske panser og fjernstyringsprogrammer. Sammen med trafikken gjennom blant annet Gotthardtunnelen, som gjennom den andre tyske kilden fremgår som meget viktig, danner dette et bilde av et Tyskland som var helt avhengig av å drive forretninger med Sveits.

Tilsvarende fremgår det av de to sveitsiske kildene at Sveits var minst like avhengig av Tyskland. Et sitat av tidligere Stadtpräsident i Zürich, Emil Klöti, viser avhengighetsforholdet:

In den vier Jahren, da die Schweiz völlig durch das Machtgebiet der Achsenmächte umschlossen war, stand die Frage, welche Mächtigkeitsgruppe den Endsieg erringen werde, nicht mehr im Vordergrund. Die dringendste, ja die unmittelbar lebenswichtige Frage war nun, von Hitler-Deutschland zu erwirken, dass es der Schweiz die absolut notwendigen Rohstoffe und Lebensmittel teils selbst lieferte, teils durch das von ihm besetzte Gebiet von anderen Ländern liefern lasse.²²⁴

²²² Ibid. 152

²²³ Ibid. 153

²²⁴ Ibid. 154

Den andre sveitsiske kilden som er sitert, *Bericht des Eidgenössischen Volkswirtschaftsdepartements über die schweizerische Kriegswirtschaft* fra 1950, viser også avhengigheten av tyske tjenester og leveranser. Det pekes i tillegg på at man uten Tyskland ikke ville ha vært i stand til å opprettholde den militære forsvarsevnen. Handelen problematiseres ikke i disse kildene, snarere overskygger avhengigheten av utenlandshandel alle moralske innvendinger. Elevene må gjøre opp sin egen mening. Ut fra tendensen i fremstillingen er det rimelig å tro at mange vil trekke den slutning at begge parter var avhengig av hverandre, uten å ha mye valg til å handle annerledes. Læreboken understreker dette ved å sitere generaloberst Alfred Jodl²²⁵ fra en tale i november 1943: ”Von den neutralen Staaten lieben uns Schweden und die Schweiz nicht. Letztere ist umschlossen, sie ist militärisch ungefährlich und wird uns nichts tun. Sie lebt von uns, und wir profitieren von ihr.”²²⁶

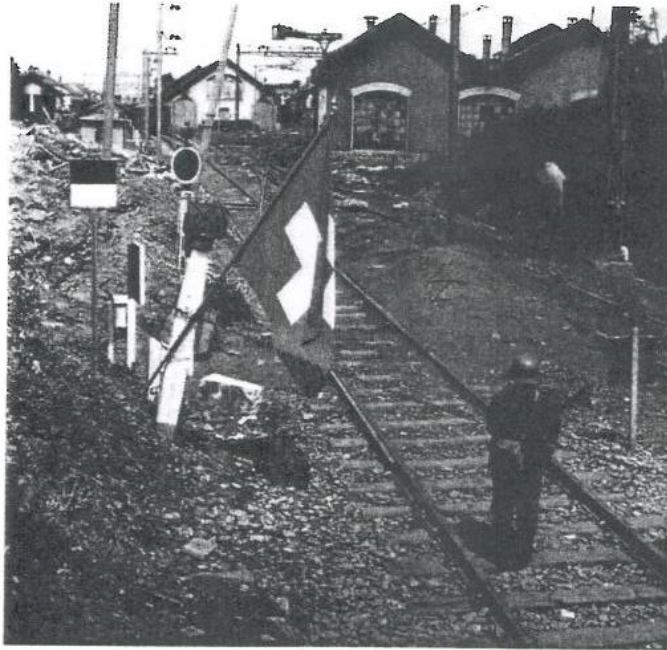
Trusselen om et tysk angrep på Sveits fremstilles litt uklart. Det går klart frem av den omfattende beskrivelsen av handelsforbindelsen med Tyskland at et tysk angrep på det samarbeidsvillige Sveits var lite sannsynlig. Likevel understrekes det i delen ”Für den Fall eines Angriffs: der Réduit-Plan” at Sveits måtte regne med at Tyskland under forandrede omstendigheter kunne ta i bruk militærmakt. Intensiv tysk spionasjevirksomhet understøttet dette. Av denne grunn måtte armeen opprettholdes, selv om krigen etter hvert foregikk langt fra Sveits. Befestning av Alpene fremstilles likevel mer som et forsøk på å demonstrere forsvarsvilje enn ut fra sin avskrekkingseffekt.²²⁷

Samtidig som teksten langt på vei avviser alpefestningens betydning, formidles den tradisjonelle fortellingen parallelt i deler av bokens bildemateriale. Den første siden i kapittelet er illustrert med et relativt stort bilde av Henri Guisan sammen med Forbundsrådet. Dette bildet er typisk for en tradisjonell patriotisk fremstilling, og formidler alene et av den nasjonale basisfortellingens sentrale uttrykk. Samme type illustrasjon, typisk for den tradisjonelle fremstillingen av det tapre og motstanddyktige Sveits, finner man også på kapitels siste side. Her er en ensom soldat på vakt på skinnegangen ved grensen avbildet, med bildeteksten ”Das Land blieb unversehrt” (se neste side). Denne dobbeltkommunikasjonen mellom hovedteksten og bildematerialet er påfallende, og kan etterlate en uklarhet om forfatterens egentlige mening.

²²⁵ Alfred Jodl: Sjef for operasjonsstaben i Wehrmachts overkommando under hele andre verdenskrig. Riktignok ikke generaloberst før i 1944.

²²⁶ Meyer & Schneebeli, 1999: 154

²²⁷ Ibid. 154-155

228

I underkapittelet ”Anpassung – wie weit?” fremkommer en underliggende kritikk mot Forbundsrådets sensurtiltak ovenfor pressen. Dette fremstilles som innrømmelse av tyske krav. Samtidig poengteres det at situasjonen var vanskelig, og at det var nødvendig med en viss balansegang for ikke å trække den ledende kraften i et eventuelt nytt Europa på tærne:

Angesichts dieser Situation [...] erscheint es als selbstverständlich, dass in der Beurteilung der Verhältnisse und Geschehnisse äusserste Vorsicht und Zurückhaltung gebotener ist denn je [...] Aus dem gleichen Grund sollte in der Presse in dieser Stunde auch eine Auseinandersetzung über die künftige Gestaltung unserer staatlichen Einrichtungen unterblieben. Sie würde unter Umständen dem Ausland nur das Bild einer Zerrissenheit und Unsicherheit unserer öffentlichen Meinung bieten.²²⁹

Tyskerne ergret seg ikke bare over den kritiske pressen i Sveits. Som tidligere nevnt var det politiske forholdet til Tyskland også dårlig på grunn av angivelig forsvarssamarbeid med Frankrike i 1940. En annen grunn til det anspente politiske forholdet var ifølge denne læreboken at sveitsiske jagere avskar tyske fly under luftkamper ved grensen i juni 1940. Skadene de sveitsiske Messerschmittene forvoldte på de tilsvarende tyske falt i dårlig jord hos tyske styresmakter. Situasjonen er beskrevet gjennom en tegning som avspeiler den tyske bitterheten, representert ved en tysk offiser. (Se neste side).

²²⁸ Ibid. 158

²²⁹ Ibid. 154

230

Dagliglivet under krigen og det humanitære Sveits får i forhold til de ovenfor nevnte tema begrenset fokus. Delen "Leben während des Krieges" forteller hvordan soldater vekselvis virket i det militære og det sivile. Det pekes samtidig på at Sveits ikke helt ble forskånet for krigen. Bombingen av Schaffhausen trekkes frem som eksempel. Knappheten på næringsmidler og den økte satsingen på landbruket for å gjøre Sveits mer selvforsynt, nevnes også. Under "Die Schweiz als Schutzmacht" peker forfatteren på at Sveits i mange tilfeller kunne hjelpe til med blant annet hjemsendelse av sårede krigsfanger. Røde Kors som virket fra Sveits, var behjelpelig med leirinspeksjoner, brevveksling hjem og en internasjonal søketjeneste. Dette satt alle krigførende stater pris på, og blir omtalt som enda en grunn til å respektere Sveits sin nøytralitet.²³¹

Mye mer fokus får flyktningproblematikken. I underkapittelet "Flüchtlinge" pekes det innledende på at det gikk sveitserne bedre enn folkene i de fleste andre europeiske land. Derfor forsøkte mange forfulgte å flykte til Sveits. Tillatelse til å komme inn i Sveits som flyktning hadde likevel bare fremmede soldater²³² og personer som var politisk forfulgt. Det kommer blant annet frem at jøder ikke ble regnet som politisk forfulgte, og derfor ofte avvist. Holocaust og nazistisk rasepolitikk generelt er for øvrig omhandlet i et eget kapittel.

²³⁰ Ibid. 150

²³¹ Ibid. 154

²³² Jf. internering av soldater side 24.

Så lenge flyktningstrømmen var liten, var man likevel relativt storsinnet. Men da flyktningstrømmen tiltok i 1942, besluttet Forbundsrådet å håndheve de gjeldene reglene strengt. Diverse utdrag fra en debatt i det sveitsiske nasjonalrådet september 1942 går nærmere inn på grunnene, men viser også uenighetene. Blant de som siteres, finner man Forbundsråd Eduard von Steiger, som hevdet at den indre sikkerheten og landets forsvarsevne var truet av flyktningene. Det sies rett ut at av de over 20.000 avviste flyktningene, måtte de aller fleste bøte med livet. Fremstillingen er her tydelig kritisk til myndighetenes politikk, og går i så henseende mye lenger enn tidligere fremstillinger. Teksten er ledsaget av en illustrasjon av et tidligere erindringskulturelt tabu: et bilde som over en halv side viser sivile flyktninger internert i en sveitsisk flyktningleir.

Et sted står en formulering som beskrives som en noe overdrevet vits. Den er likevel som spissformulering i stand til å oppsummere mye av fremstillingens tendens: "Die Schweizer arbeiteten am Werktag für die Aschenmächte, um am Sonntag für den Sieg der Alliierten zu beten."²³³

4.2.2 H. Meyer, J. C. Wacker: *Die Schweiz und ihre Geschichte - Vom Ancien Régime bis zur Gegenwart*. 2005

Den siste læreboken fra Sveits som her skal behandles, beveger seg som tittelen tilsier, i tid fra før den franske revolusjon til nåtiden. Boken er delt i to, hvor den første delen omhandler tiden frem til 1848. Også denne boken er gitt ut på det interkantonale læremiddelforlaget og er ført i pennen av Helmut Meyer, nå med Jean-Claude Wacker og Pierre Felder som medforfattere. Boken er beregnet for bruk i 9. og 10. skoleår.

Boken er på 230 sider, og av disse utgjør kapittelet "Die Schweiz während des Zweiten Weltkrieges" 20 sider. Læreboken er meget omfattende til læreverk for ungdomskolen å være, med relativt få bilder og to kolonner med tett skrift på hver side. Dette gjelder også de 20 sidene som omhandler Sveits under andre verdenskrig. Det lar seg ikke gjøre i denne

²³³ Meyer & Schneebeli, 1999: 152

sammenheng se på alle de aspekter som trekkes frem i læreverket. I stedetfor vil det bli forsøkt å trekke frem de som er mest sentrale for denne oppgavens fokus.²³⁴

Innholdsanalyse

Første del av kapittelet har overskriften ”Forschungsgeschichte.”²³⁵ Her tar forfatteren for seg tidligere forskning på området, og gir en oversikt over utviklingen i fremstillingen av denne delen av historien. Særlig legger han vekt på hvordan forskning de siste tiårene har påvirket historiefremstillingene, også i skolens lærebøker:

Die Geschichte der Schweiz während des Zweiten Weltkrieges ist verschieden dargestellt worden. In der Nachkriegszeit dominierten die staatlichen Berichte zu einzelnen Fragen und die Erinnerungsliteratur. Einen gross angelegten Gesamtüberblick aufgrund der zunächst nur ihm zugänglichen Akten verfasste der Basler Professor Edgar Bonjour in den Sechzigerjahren. Die allmähliche Öffnung der Archive ermöglichte von den Siebzigerjahren an zahlreiche Spezialuntersuchungen. Ihre Ergebnisse flossen auch in allgemeine Darstellungen der Schweizer Geschichte und in die Schulbücher ein.²³⁶

Videre beskrives det hvordan jødiske organisasjoner i årene 1995 og 1996 intensiverte sine anklager mot sveitsiske banker. Den påfølgende massive kritikken i både nasjonale og internasjonale medier kommenteres slik: ”Die Schweiz sei faktisch ein mit dem Deutschen Reich verbündeter Staat gewesen, habe wirtschaftlich vom Krieg profitiert und diesen durch die Deutschland gewährte materielle Unterstützung verlängert.”²³⁷ Bak lå kravet om at Sveits måtte komme med økonomiske ”Wiedergutmachungsleistungen.” Etter at første reaksjon hadde vært forsvar, heter det, reagerte Sveits på disse uventede angrepene med en rekke tegn på god vilje. Bankene grunnla et humanitært fond for holocaustofre, og Forbundsrådet og Parlamentet dannet en solidaritetsstiftelse som skulle drive hjelpearbeid av forskjellig art. Prosjektet ble imidlertid stoppet i 2002 etter at oppmerksomheten rundt ”die nachrichtslosen Vermögen” hadde avtatt.²³⁸

²³⁴ Av plasshensyn er følgende underkapitler mer eller mindre utelatt fra innholdsanalysen: ”Spionage und Fünfte Kolonne,” ”Schweizer Unternehmen im Ausland,” ”Kunsthandel im Krieg,” ”Transithandel,” ”Leben mit Rationierung,” ”Leben mit der Zensur,” ”Die Anbauschlacht,” ”Der Fall Zagiel,” ”Schutzmacht und Rotes Kreuz,” ”Das Kriegsende” og ”Schweizerische Aussenwirtschaftspolitik 1930-1948.”

²³⁵ Meyer, et al., 2005: 123-124

²³⁶ Ibid. 123

²³⁷ Ibid. 123

²³⁸ Ibid. 123

Sentralt i denne delen av fremstillingen står også de to store undersøkelseskommisjonene. ICEP under ledelse av Paul A. Volker²³⁹ beskrives i forbindelse med de jødiske organisasjonenes krav. Blant annet nevnes kommisjonens arbeid for å skaffe oversikt over de jødiske formuene. Enda større betydning tillegges UEK, den sveitsiske kommisjonen under ledelse av historikeren Jean-François Bergier.²⁴⁰ Med tilgang til alle statlige og private arkiver skulle fokus spesielt rettes mot forholdet til Det tredje riket. UEKs rapport *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg* og *Schlußbericht* fra 2001/2002 blir beskrevet som et omfattende arbeid. Mange problematiske aspekter vedrørende Sveits under krigen ble likevel ikke berørt. Fokus var de økonomiske forbindelsene, samt Forbundsrådet og noen private selskapers forhold til Hitler-Tyskland. Innenrikspolitiske forhold, og den militære situasjonen var blant de forhold som ikke ble nevnt. Sammenfattende blir kommisjonens arbeid vurdert på følgende måte:

Zu grundlegend neuen oder gar umstürzenden Bekenntnissen kam der "Bergier-Bericht" nicht, wohl aber förderten die umfangreichen Studien zahlreiche Detailinformationen zu Tage, die den bisherigen Erkenntnisstand vertieften, ergänzten und auch modifizierten. Zur in der Öffentlichkeit diskutierten Frage, ob und inwiefern die Schweiz eine "andere Politik" hätte betreiben können und sollen, nimmt der Bericht nur in wenigen Passagen explizit Stellung.²⁴¹

Først etter at forskningshistorien og kommisjonsarbeidene i 90-årene er beskrevet, følger lærebokens egen fremstilling av Sveits under krigen. Dette gjøres ikke som i tidligere lærebøker, ved at man beskriver hendelsene kronologisk. I stedet gis det innledningsvis et kort overblikk over landets situasjon og grunnproblemer i krigens ulike faser. Konklusjonen blir at Sveits alt i alt klarte seg vesentlig bedre enn andre europeiske folk. Følgende problemstilling står derfor sentralt i fortsettelsen: Hva var grunnen til at Sveits klarte seg så godt?

Et begynnende svar blir gitt i underkapittelet "Die Schweiz in der Optik der Achsenmächte." Utvilsomt fantes det fra aksemaktenes synspunkt grunner til å innlemme Sveits i det nye Europa. Det indirekte demokratiet i det føderalistiske Sveits var etter fascistisk-nasjonalsosialistisk syn utdatert. Militært sett var også sveitserne underlegne. På den annen side fantes det gode grunner til å holde Sveits utenfor krigen:

Andererseits gab es für die Achsenmächte auch Gründe, die Schweiz mindestens bis zum "Endsieg" in ihrem bisherigen Zustand zu Belassen. Eine militärische Gefahr ging von ihr nicht aus. Die Schweizerische Präzisionsindustrie konnte kriegswirtschaftlich wertvolle Dienste leisten, Der Bankplatz

²³⁹ The Independent Committee of Eminent Persons. Jf. side 65.

²⁴⁰ Die Unabhängige Expertenkommission. Jf. side 65-66

²⁴¹ Meyer, et al., 2005: 123

Schweiz bot sich als Kreditvermittler und Austauschplatz "schmutzigen" Goldes gegen "saubere" harte Devisen an, deren man auch im Krieg bedürfte, mit den Alpenbahnen standen für die Alliierten nur schwer angreifbare Transitstrecken zur Verfügung. Auf die Schutzmachtfunktionen der Schweiz und die Leistungen des Internationalen Komitees Roten Kreuz wollte man, solange der Krieg andauerte, kaum verzichten.²⁴²

Det blir likevel sagt at den tyske ledelsen beskjeftiget seg med planer om et felttog mot Sveits i tiden rundt Frankrikes nederlag juni 1940, for å sikre forbindelsen til Italia. Samtidig skulle man hindre alliert tilgang til Sveits via den delen av Frankrike som ennå ikke var okkupert. Dette viste seg imidlertid ikke strategisk nødvendig. Det understrekes at Tysklands politikk overfor mellomstore og små stater var mer bestemt ut fra strategiske hensyn enn ideologiske.²⁴³

I overskriften til neste underkapittel stilles spørsmålet: "Wie viel Anpassung, wie viel Widerstand?" Skulle Sveits overleve i sin vanskelige utenrikspolitiske situasjon, måtte landet tilpasse seg de maktpolitiske realitetene:

Ein Kleinstaat, der überleben will, muss sich den machtpolitischen Realitäten anpassen. Das galt für die Schweiz in ihrer aussenpolitisch extrem schwierigen Situation in besonderem Masse. Andererseits kann die Anpassung auch zur Selbstaufgabe werden, wenn der Kleinstaat auf seinen Wesenskern, der seine Existenz überhaupt rechtfertigt, verzichtet.²⁴⁴

Flertallet i befolkningen og politikerne var fast bestemt på å holde fast ved Sveits' suverenitet og frie forfatning. Spørsmålet var hvor langt man kunne gå i tilpasningen til krigens realiteter. En rekke problemstillinger fremheves: Trengte man ikke nå en sterk ledelse, i stedet for langdryge forhandlinger i parlamentet og folkeavstemninger? Skulle man innskrenke pressefriheten for å unngå å hisse opp naboen unødige? Kunne innskrenkningene gå så langt at folk ville spørre seg om hva som egentlig var igjen å forsvare? Anpassing-Widerstand-problematikken var også aktuell når det gjaldt militære spørsmål. Var det eksisterende forsvaret i stand til å yte effektiv motstand ved et angrep? Skulle man demobilisere hæren? Skulle man forsvare eget luftrom og skyte ned fly fra begge parter? Skulle man blende lys om natten for ikke å lede vei for allierte bombetokt? Skulle man levere våpen til aksemaktene for å motta nødvendig kull til industrien?²⁴⁵

²⁴² Ibid. 125

²⁴³ Som eksempel brukes angrepet på Norge, som forfatterne hevder ikke var forenbart med dyrkingen av den "nordiske rase."

²⁴⁴ Meyer, et al., 2005: 125

²⁴⁵ Ibid. 125-126

I underkapitlene ”Vom Kriegsbeginn zur Einschliessung” og ”Die Krise des Sommers 1940” blir det gjort rede for utvidelser i Forbundsrådets fullmakter og utnevnelsen av Henri Guisan til øverstkommanderende for hæren, samt detaljer rundt den første mobiliseringene. Guisan beskrives i en egen faktaboks som egenrådig og forfengelig, med et distansert forhold til både Forbundsråd og generalstab.²⁴⁶ For folk flest fremstod han derimot som en karismatisk og folkelig leder, en som mer enn noen andre symboliserte den sveitsiske motstandsånd.

”Steinwände, Schluchten, Schnee, Eis und Berge” skulle bli hærens allierte, fortelles det i underkapittelet ”Das Réduit.” Beskrivelsen av alpebefestningen og den strategiske tenkingen som lå bak, er nokså tradisjonell. De kritiske innvendingene er likevel flere enn tidligere. Man spør seg hvor lenge soldatene ville holde ut mens familiene deres led under en fiendtlig okkupasjon, og hvor lenge forsyningene ville holde. Avskrekkingseffekten av alpebefestningen ansees også usikker, selv om den tilskrives en positiv psykologisk effekt:

Welche Abschreckungswirkung von [dem Réduit-Konzept] effektiv auf das Deutsche Reich ausging, ist unbekannt. Psychologisch trug es zur Ausbildung eines Durchhaltewillens in der Bevölkerung bei. Es ist jedoch unwahrscheinlich, dass allein das Réduit-Konzept die Schweiz aus dem Krieg herausgehalten hat.²⁴⁷

I underkapittelet ”Aussenhandel” slås det fast at målet for den økonomiske politikken under krigen var å sikre nødvendige forsyninger, samt å bevare arbeidsplasser og forsvarsberedskap. For det råstoffattige og tradisjonelt eksportorienterte Sveits var dette ikke mulig uten handel med andre stater. I tillegg kom at begge krigførende parter var interessert i å dra mest mulig nytte av Sveits som handelspartner. Den militære situasjonen var her avgjørende. Før Sveits ble omringet av aksemaktene i juni 1940, ble de krigførende behandlet nokså likt. Etter dette viste imidlertid den tyske kullblokaden hvor lett det var å drive utpressing ovenfor Sveits, og mer og mer ble sveitsisk industri en integrert del av den tyske krigsindustrien. I tillegg til å vise nødvendigheten av handelssamarbeidet, settes det også her fokus på moralske problemstillinger:

Erfolgten diese Lieferungen nicht, so drohten Hungersnot und Massenarbeitslosigkeit. Erfolgten sie, so waren Gegenleistungen fällig in Form von kriegswichtigen industriellen Produkten. Verletzte man dadurch aber nicht die Neutralität? Trug man damit nicht dazu bei, dass die Achsenmächte, deren Erfolg

²⁴⁶ Kritikkverdige forhold som her trekkes frem er spesielt avtalen med Frankrike 1939/40 om at i de tilfelle et tysk angrep skulle komme til unnsetning. Samt møtet med SS-Generalen Walter Schnellenberg. Jf. side 60.

²⁴⁷ Meyer, et al., 2005: 129-130

man nicht wünschte, den Krieg zumindest verlängern konnten? Verärgerte man damit nicht die Alliierten? Erntete man damit nicht wirtschaftliche Gewinne auf Kosten der Opfer des Krieges?²⁴⁸

Handelen og de økonomiske forbindelsene med aksemaktene har en sentral plass i fremstillingen. Over fem sider er viet denne problematikken. I forbindelse med de økonomiske forbindelsene er det spesielt fokus på handelen med valuta og gull, under overskriften "Kredit und Gold." Dette kommer også frem gjennom det som beskrives som et sveitsisk trumfkort i forhandlingene frem mot handelsavtalen i august 1940: Sveits som finanssentrum. Som en nøytral industristat hadde landet ikke minst en stabil valuta og et godt fungerende bankvesen.

Som et resultat av skjev handelsbalanse opparbeidet Tyskland seg en stadig voksende rentefri kredittgjeld. Ved krigens slutt beløp den tyske gjelden seg til 1,19 milliarder sveitserfranc. Som en sikkerhet for den stadig voksende tyske statsgjelden, holdt man i Sveits tilbake private tyske verdier i sveitsiske banker. Dette gjaldt også i etterkrigstiden. Det opplyses at Forbundsrepublikken i 1952 utbetalte 665 millioner sveitserfranc mot frigivelse av tyske formuer.²⁴⁹

Problemet med raskt stigende kreditten til Tyskland var at den sammen med økende priser på verdensmarkedet truet sveitsisk valutas stabilitet. Den ellers så stabile sveitserfrancen kunne bare forbli stabil gjennom tilstrekkelig dekning av annen stabil og sikker omsettelig verdi. Oppkjøp av gull ble løsningen. Ikke bare lå det en sikkerhet i gullet, i tillegg kunne man ved å gjennomføre transaksjoner i gull redusere inflasjonsfaren.²⁵⁰

I forbindelse med gullhandel mot sveitserfranc vises det først til oppkjøp fra Storbritannia og USA. Gullet fra alliert område kunne imidlertid vanskelig fraktes til Sveits for å omsettes der. Dette var således kun et tiltak for å stabilisere den sveitsiske valutaen. Først i 1941 tok gulltransaksjonene med Tyskland til. Denne handelen betegnes som livlig ("schwungvoll"), og vedvarte helt til krigens slutt. Handelen med gull var ikke bare viktig for Sveits, men bød også Tyskland som mottager av sveitserfranc store fordeler:

Erst ab 1941, als sich der Krieg in die Länge zu ziehen begann, nahm das Interesse des Deutschen Reiches an Goldverkäufen gegen Schweizer Franken zu. Mit diesen Schweizer Franken konnte das

²⁴⁸ Ibid. 126

²⁴⁹ Ibid. 135

²⁵⁰ Ibid.135

Deutsche Reich bei Drittstaaten strategisch wichtige Güter, vor allem seltene Rohstoffe, einkaufen. [...] Nach den – allerdings nicht direkt überlieferten – Worten des deutschen Reichwirtschaftsministers Funk im Juni 1943 war dieser Goldumtausch für das Deutsche Reich so wichtig, dass es nicht zwei Monate lang darauf hätte verzichten können.²⁵¹

En naturlig slutning må være at Sveits, ved å stanse denne handelen, kunne ha skapt store problemer for tysk økonomi, og dermed også for krigsindustrien. Det skjedde ikke. Tvert imot foregikk gullhandelen så å si til krigens slutt. Målet for den sveitsiske politikken var ikke i første rekke økonomisk fortjeneste, men å gjøre den stabile markedsplassen Sveits uunnværlig for aksemaktene. Dette aspektet understrekes også senere i teksten under kapittelet ”Schweizerische Aussenwirtschaftspolitik 1930-1948,” hvor både britiske og tyske myndigheter siteres på hvor lite økonomisk klokt det ville være av Tyskland å angripe Sveits.²⁵² Den tyske krigsmaskinen var ganske enkelt helt avhengig av en stabil sveitserfranc, som ville lide kraftig i tilfelle en militær invasjon.

Det sies at gullhandelen i seg selv ikke representerte en nøytralitetsstridig særbehandling av den ene parten. Det som derimot trekkes frem som problematisk, var det tyske gulletts herkomst, herunder tilrøvet gull fra nasjonalbankene i Belgia og Nederland, samt gull som stammet fra holocaustofre. Det blir sagt at gullet fra holocaustofre samlet hadde en verdi på 12,5 millioner sveitserfranc, selv om bare en mindre del (0,6 millioner) ble omsatt i Sveits.²⁵³ Det kommer samtidig også klart frem at gulletts herkomst ikke ble ansett som særlig viktig, og at man til tider drev regelrett hvitvasking. Man nøyde seg med tyske forsikringer om at gullet stammet fra den tyske førkrigsbeholdningen:

Die Schweizerische Nationalbank kümmerte sich bis 1943 überhaupt nicht um die Herkunftsfrage; danach gab sie sich jeweils mit deutschen Versicherungen, alles angebotene Gold stamme aus deutschen Vorkriegsbeständen, zufrieden. Dadurch übernahm sie faktisch die Rolle einer «Goldwaschanlage».²⁵⁴

Handelen og de tette økonomiske båndene er i det hele fremtredende i denne læreboken. Andre grunner til at Sveits kunne slippe så pass billig fra krigen kommer mye mer i bakgrunnen enn i tradisjonelle fremstillinger. Det gjelder for eksempel det veldige fokus på oppdyrkingen, ”Anbauschlacht”, som tidligere stod sentralt i bildet av det uavhengige og selvforsynte Sveits. Det fremheves derimot her at man faktisk var avhengig av import for å

²⁵¹ Ibid.135

²⁵² Ibid.136

²⁵³ Ibid.136

²⁵⁴ Ibid. 136

gjennomføre oppdyrkingen. Ikke bare måtte frø til såing importeres i store mengder, men også plantemiddel og bensin.

Underkapittelet "Die Flüchtlingspolitik" er preget av den samme kritiske holdningen til flyktningpolitikken som læreboken fra 1999. Bildet av sivile flyktninger internert i en sveitsisk flyktningleir blir også brukt her. Detaljrikdommen og beskrivelsen av enkeltskjebner er likevel mye større. Spesielt jødiske flyktninger blir fokusert.

En av "heltene" er politikommandanten Paul Grüniger. Grüniger, som tjenestegjorde i St. Gallen, trosset de sveitsiske myndighetene i møte med den jødiske flyktningstrømmen fra Østerrike etter Ansluß i 1938. Han forfalsket innreisepapirer, manipulerte tall, loset flyktninger over grensen og gav myndighetene feilinformasjon. På denne måten, fremheves det, reddet Grüniger livet til hundrevis, kanskje tusner av mennesker. Etter at dette ble oppdaget i april 1939, ble han oppsagt på dagen. Grüniger ble først rehabilitert i 1993.²⁵⁵ Slik formidler læreboken ikke bare myndighetenes restriktive politikk før og under krigen, men også omgangen med dette tema etter krigen.

Hvordan man har prøvd å komme til rette med fortiden, preger også siste underkapittel: "Hat sich die Schweiz während des Zweiten Weltkrieges richtig verhalten?" Her diskuteres igjen de forskjellige oppfatningene av krigshistorien. Hvorvidt Sveits under andre verdenskrig handlet riktig eller ikke, gis det ikke noe klart svar på. Men i forbindelse med beskrivelsen av 80- og 90-årenes kritiske fokus på flyktningpolitikk, økonomiske forbindelser og militærets rolle, trekker lærebokforfatteren avslutningsvis frem to vesentlige forutsetninger han mener det er blitt tatt for lite hensyn til. Den ene er de spesielle rammebetingelsene for sveitsisk politikk i krigsårene. Den andre er tendensen til å dømme fortiden gjennom nåtidens briller:

Einerseits wurde oft ignoriert, unter welchen beengenden Rahmenbedingungen während des Zweiten Weltkrieges in der Schweiz Politik betrieben werden musste. Andererseits übersah man die damals handlungsleitenden Normen. Für die Kritiker in der Gegenwart waren und sind neben der Erhaltung der staatlichen Souveränität andere, moralische Kriterien ebenso wichtig: mutige Stellungnahme, zu Menschenrechtsverletzungen, unbeschränkte Offenheit für Verfolgte, Verzicht auf Wirtschafts- und Finanzbeziehungen mit Diktaturen, uneingeschränkte Erhaltung der Freiheitsrechte. Die konsequente Folgerung, dass die Schweiz dafür eventuell auch den Krieg mit den Achsenmächten hätte riskieren oder sogar eröffnen sollen, wurde daraus allerdings kaum gezogen. So bleib es offen zu entscheiden, ob es möglich gewesen wäre, die moralischen Kriterien der Gegenwart mit der Leitlinie der Kriegszeit zu verknüpfen.²⁵⁶

²⁵⁵ Ibid. 140

²⁵⁶ Ibid. 143

4.3 Oppsummering

I Durch Geschichte zur Gegenwart fra 1999 står handelen mellom Tyskland og Sveits sentralt i forklaringen på at landet klarte å holde seg utenfor krigen. Militæret og alpebefestningen fraskrives langt på vei sin avskrekkende effekt og avgjørende rolle. Når det gjelder fremstillingen av flyktningpolitikken, er den nokså kritisk. Selv om bildet av det barmhjertige Sveits fremdeles finnes både i tekst og illustrasjoner, er det betraktelig mer nøkternt og nedtonet enn tidligere.

I den andre boken, *Die Schweiz und ihre Geschichte - Vom Ancien Régime bis zur Gegenwart* fra 2005, er fokuset på handelssamarbeid og økonomiske forbindelsene enda sterkere. I detalj viser denne læreboken hvordan Sveits gjorde seg uunnværlig for aksemaktene som handelspartner og finanssentrum for å holde seg utenfor krigen. Det tradisjonelle Réduit-perspektivet avvises i denne fremstillingen i større grad enn i den forrige. Også gullhandelen problematiseres, ikke bare med klare henvisninger til "Raubgold" fra andre europeiske sentralbanker, men også jødisk eiendom. Tradisjonelle motiver som "Anbauschlacht" i bildet av det selvforsynte og uavhengige Sveits er lite fremme. Flyktningpolitikken blir også her beskrevet som restriktiv.

Begge lærebøkene må som erindringskulturelle uttrykk plasseres tett opp til en transnasjonal tradisjon. De patriotiske synsmåtene har mistet mye av sin kraft. De er erstattet med forklaringsmodeller som ikke bare går ut over egne landegrenser, men som også avviser de forestillingene som i etterkrigstiden var med på å danne grunnlaget for en ukritisk og nasjonsbyggende fortelling. Den transnasjonale tendensen understrekes fremfor alt av fokuset på Sveits som en innblandet part, og unnlater i forhold til flyktninger. Dette er tydeligst i den siste læreboken fra 2005, der det samtidig blir gjort rede for det problematiske i tidligere fremstillinger av andre verdenskrig.

Utviklingen av lærebøkene må sees i sammenheng med utviklingen i den offisielle erindringskulturen for øvrig. Særlig de to store kommisjonene som ble oppnevnt i 1990-årene for å undersøke Sveits sin rolle under krigen, Volker-kommisjonen under ledelse av den amerikanske sentralbanksjefen Paul A. Volker og den sveitsiske Unabhängigen Expertenkommission (UEK), fikk stor betydning.

UEK hadde riktignok ikke avsluttet sitt arbeid da læreboken fra 1999 kom ut. Når det gjelder Volker-kommisjonen hadde den sitt hovedfokus på private formuer med jødisk opprinnelse. Dette aspektet er lite til stede i læreboken fra 1999, kun med noen henvisninger til handel med gull generelt. Mer enn en direkte konsekvens av Volker-kommisjonens arbeid er det derfor naturlig å se det nye i denne læreboken som en konsekvens av den debatten som siden 1996 hadde rast i Sveits om handelssamarbeidet med Tyskland under krigen. Det økte fokuset på handelen kan også sees i sammenheng med nedtoningen av det sveitsiske militærets rolle under krigen.

Det siste var en tendens som man kunne merke allerede på 80-tallet. Forestillingen om den sterke avskrekkingseffekten av "Alpen-Réduit" holdt seg likevel lenge, selv om den etter hvert ble litt mer nyansert. Dette kommer frem i læreboken fra 1999. Trusselsituasjon for Sveits og militære tiltak var også her med, men uten å innta den samme sentrale plass som tidligere. De tradisjonelle momentene kommer særlig frem i billedmaterialet.

Mer dramatisk er skiftet i fremstillingen av flyktningproblematikken. Fra nærmest å være fraværende i 60-årenes lærebøker får dette temaet gradvis økt fokus, med en stadig mer kritisk tilnærming. På dette området er sammenhengen med de øvrige erindringskulturelle uttrykkene, for eksempel den økende problematiseringen av livbåtmetaforen i film og litteratur, helt påfallende.

I læreboken fra 2005 blir lærebokens rolle som et sentralt uttrykk for offentlig erindringskultur enda tydeligere enn i læreboken fra 1999. På dette tidspunktet var også resultatene av den sveitsiske UEK-kommisjonens arbeid kjent, og det er ikke vanskelig å se at dette har nedfelt seg i denne læreboken. Både fokus og tendens i fremstillingen ligger ofte tett opp til UEKs vurderinger. I noen tilfeller går likevel forfatterne enda lenger enn kommisjonen og påpeker mangelfulle sider i kommisjonsrapportene.

5. Krigen i svensk erindringskultur i nyere tid

5.1 ”Skuldfrågor och moraldebatt”

I 1968 blusset i Sverige debatten om baltikumdeportasjonen opp igjen som følge av den dokumentariske romanen *Legionärerna* av Per Olov Enquist.²⁵⁷ Til grunn for boken lå først og fremst intervjuer med berørte personer fra blant annet Sverige og Sovjet.²⁵⁸ Boken ble også spillefilm i 1970, som i tillegg støttet seg på fotografier fra fangeleirene og deportasjonene. Filmplakaten som hang utenfor svenske kinoer minnet om bilder fra tyske konsentrasjonsleirer, og viste svensk politi som iverksatte tvangsdeportasjonen.²⁵⁹ Senere, mot slutten av 70-tallet, ble tv-serien *Holocaust*²⁶⁰ også vist i Sverige. Også her førte den til økt fokus på denne delen av krigshistorien.²⁶¹

På slutten av 60 tallet hadde en ny generasjon begynt å stille spørsmål ved fortiden, og dette førte til en ny interesse for Sveriges rolle under verdenskrig. Myndighetene opprettet som en følge av dette forskningsprogrammet ”Sverige under andra världskriget” i 1968. Tilgang til utenriksdepartementets hemmelige arkiver ble lovet, men bare Utenriksdepartementets egen Wilhelm Carlgren fikk i første omgang denne tilgangen. Hans *Sveriges utrikespolitikk 1939-1945* kom i 1973. Jødeforfølgelser nevnes her bare i forbifarten, og svensk unnfalighet og restriktiv flyktningpolitikk har ingen plass i fremstillingen. Transitteringsettergivelsene omtales, uten at omfanget kommer klart frem.²⁶²

I bokens siste kapittel, ”Neutralitet och praktisk politik”, forsøker Carlgren avslutningsvis å gi et svar på hvordan Sverige klarte å holde seg utenfor krigen. Han viser først til en mindre viktig strategisk beliggenhet enn nabolandene. Når det gjelder betydningen av det svenske militæret, peker Carlgren på at ”försiktiga bedömningar är [...] nödvändiga.”²⁶³ Tyske krav og regjeringens vanskelige balansegang beskrives, men også handelen med jernmalm og kulelager, ”även efter 1940.” Handelen var uunnværlig for tysk krigsindustri. Så lenge

²⁵⁷ Jf. side 40 om Baltikumsdeportasjonen.

²⁵⁸ Enquist, 1968: 5

²⁵⁹ Liljefors & Zander, 2004: 572

²⁶⁰ Jf. side 62.

²⁶¹ Liljefors & Zander, 2004: 581

²⁶² Carlgren, 1973: 163-176

²⁶³ Ibid. 587

Sverige opprettholdt denne eksporten, var Tysklands sentrale interesse i Sverige dekket. Dette var mer vesentlig for tyskerne enn transitteringsettergivelser, minefelt i Østersjøen og eskortetjenester.²⁶⁴ De økonomiske forbindelsene har ikke mye fokus i boken, men nevnes således mot slutten av boken som en del av forklaringen på det heldige utfallet for Sverige. Det gis gjennom boken en positiv vurdering av nøytralitetspolitikken, og klart uttrykk for nødvendigheten av innrømmelsene. På bokens siste side problematiserer Carlgren til en viss grad den moralske auraen som omgav nøytraliteten i etterkrigstidens offentlighet: ”Regeringen [kände sig] tvungen att låta begreppet neutralitetspolitik täcka alla åtgärder, som den företog för att hålla Sverige utanför kriget, även om dessa åtgärder inte var förenliga med neutralitetsreglarna.”²⁶⁵ Således kan man si at også ettertidens vurderinger kommenteres på en kritisk måte, selv om dette står i kontrast til det totale bildet boken maler frem.

Seksten år etter Carlgrens bok kom i 1989 en annen bok som skapte mer debatt. Her stod svenske økonomiske forbindelser til Hitler-Tyskland i fokus. Boken var skrevet av nederlenderne Cees Wiebes og Gerald Aalders, og hadde i svensk oversettelse tittelen *Affärer till varje pris: Wallenbergs hemliga stöd till nazisterna*. Den tok for seg Wallenbergfamilien og Stockholm Enskilda Banks (SEB) rolle som mellommenn for tyske selskaper. Her ble samarbeidet med våpengiganten Krupp, IG Farben og Bosch avdekket. Ved hjelp av SEB kunne de tyske selskapene skjule sitt eierskap i utenlandske foretak og datterselskaper. Disse ville ellers blitt konfiskert av de allierte. Wiebes og Aalders viste at den tyske stat på denne måten kunne beholde mange av sine utenlandske verdier, og samtidig heve utbytte fra salg av beslaglagte eiendommer fra okkuperte områder, jødisk eiendom deriblant. Svenska Kullager Fabriken var et av selskapene som skjulte tysk eierskap over hele verden. I den forbindelse ble det også pekt på at det tyske krigsmaskineriet ble forsynt med store mengder svenske kulelager i avgjørende faser av krigen.²⁶⁶

Det var likevel en stemme innenifra som for alvor utfordret det mer eller mindre skyfrie nasjonale selvbilde. Maria-Pia Boëthius' bok *Heder och samvete* kom ut i 1991. Her beskriver Boëthius blant annet samlingsregjeringens innrømmelser ovenfor Tyskland, svenske interneringsleirer for kommunister, behandlingen av de jødiske flyktningene, mediebildet og sensuren. Hun retter sterk kritikk mot historieskrivingen i etterkrigstiden og den ensidig

²⁶⁴ Ibid. 585-589

²⁶⁵ Ibid. 593

²⁶⁶ Aalders & Wiebes, 1989: 247-253

positive vurderingen av nøytraliteten. Boken er på sin side ensidig kritisk, men fungerte som debattinnlegg og en direkte motsats til skjønnmalingen og fortielsen av den problematiske fortiden.

Boëthius peker på sterke tysklandssympatier i flere lag av samfunnet før og under krigen, og setter skiftet i nøytralitetsdoktrinen i et kritisk lys. Kappen ble snudd etter vinden i krigens siste år, hevder hun.²⁶⁷ Riktignok muliggjorde dette at man kunne holde fast ved statsminister Per Albin Hanssons overordnede mål, at Sverige for enhver pris skulle holdes utenfor krigen. Hanssons utenrikspolikk beskriver Boëthius som vag og unnfallende: ”Hans strategi i utrikesfrågor blev under kriget att inte vara kraftfull, bestämd och tydlig och att inte rakryggat hålla fast vid den av Sverige proklamerade neutraliteten. I stället valde han att förhålla sig vag och undfallande.”²⁶⁸

Disse tydelige korreksjonene i forhold til det tradisjonelle erindringsmønsteret betyr imidlertid ikke at de patriotiske uttrykksmåtene er fraværende i nyere tid. I perioden 1998 til 2000 kom det ut en frimerkeserie som het ”Vårt 1900-tal.” Seriens andre hefte tok for seg årene 1939 til 1969. I hovedsak er det moderniseringen av Sverige som går igjen på de ti frimerkene, men på det eneste frimerket knyttet til andre verdenskrig finner man igjen det tradisjonelle vaktpostmotive. Soldaten står vakt med åpent landskap i bakgrunnen. I tillegg vises silhuetten av en by med søkelyskjegler mot nattehimmelen. Oppe til høyre skinner, som en måne, ansiktet til sangerinnen Ulla Bergquist. I tillegg har frimerket et lite utdrag fra hennes slager ”Min soldat.”²⁶⁹

Et annet eksempel på at den første etterkrigstidens erindringsmønster ble ført videre, er Jörgen Weibulls bok *Sveriges historia* (1997). Her setter han Sverige under andre verdenskrig inn i et tydelig småstatsrealistisk perspektiv. Han beskriver skiftet i nøytralitetsdoktrinen i 1943, og legger ikke skjul på transitteringsinnrømmelsene og deler av handelen med Tyskland. Weibull mener likevel denne politikken var en direkte konsekvens av de få valgmuligheter man hadde i den første perioden. Han beskriver ikke omfanget av handelen med Tyskland. Flyktningpolitikken og masseutryddelsene i Europa er også fraværende. Mottagelsen av

²⁶⁷ Boëthius, 1991: 126

²⁶⁸ Ibid. 14

²⁶⁹ Liljefors & Zander, 2004: 584

flyktninger fra andre nordiske land nevnes, men med vekt på den danske redningsaksjonen i 1943, de hvite bussene og Raol Wallenberg.²⁷⁰

Tema som fikk liten plass i den offisielle erindringskulturen, kom likevel til syne i populærkulturen, blant annet gjennom filmer som var kritiske til Sveriges rolle under krigen.²⁷¹ Det kan synes som om populærkulturen, spesielt med tanke på 80- og 90-tallet, har ligget noen skritt foran den offentlige erindringskulturen med hensyn til kritisk spørsmålsstilling. Dette kan gjerne forklares med at populærkulturelle fremstillinger raskere tar opp i seg internasjonale strømninger og tendenser enn hva offentlig erindringskultur og historiefremstilling gjør.

Som nevnt innledningsvis hadde synspunkter som utfordret den småstatsrealistiske nasjonale basisfortellingen i Sverige, gjort seg svakt og sporadisk gjeldende allerede rundt 1970. Men disse vant aldri noen fremtredende plass i offentligheten.²⁷² En begynnende dreining bort fra den tradisjonelle basisfortellingens fremstillinger av krigsårene kunne først merkes på 80-tallet, mye på bakgrunn av tendenser i Europa. Men skiftet kom først for alvor med overgangen til 90-tallet.²⁷³ Det synes således å være en direkte sammenheng mellom internasjonal og svensk erindringskulturell utvikling.

Fra siste halvdel av 1990-tallet ble det på statlig initiativ nedsatt forskjellige kommisjoner og arbeidsgrupper for å belyse spesielt de økonomiske sidene av Sveriges krigshistorie. Disse tiltakene må sees i lys av det sterke internasjonale fokuset på jødiske verdier fra andre verdenskrig, som gjorde seg gjeldene på 90-tallet. Selv om kritikken i første rekke ble rettet mot Sveits, gikk heller ikke Sverige fri.

Sveriges Riksbanks ledelse bestilte i 1997 en utredning for å få rede på hva riksbankens arkiv inneholdt av informasjon om svensk ervervelse av gull fra Tyskland under verdenskrigen.²⁷⁴ Utredningen *Riksbankens guldaffärer med Nazityskland* var klar samme år. Til tross for at Riksbankens arkivering ifølge utredningen foregikk mer eller mindre ”slumpmässigt” frem til

²⁷⁰ Weibull, 1997: 126-130

²⁷¹ Liljefors & Zander, 2004: 580

²⁷² Östling, 2007: 34

²⁷³ Ibid. 40

²⁷⁴ Heumann, et al., 1997: 29

1991, inneholdt arkivet et omfangsrikt materiale fra den undersøkte perioden.²⁷⁵ Omfattende var også funnene i utredningen. Riksbankens beholdning av tysk gull pr. 22. januar 1945 utgjorde 1,5 tonn gullmynt i Sverige og 16,4 tonn gull i depot i Sveits. Av sistnevnte gullbeholdning var opprinnelig 7,6 tonn røvet fra den belgiske nasjonalbanken, 8,6 fra den nederlandske og 0,6 var uten kjent opprinnelig opphav.²⁷⁶ I alt skal Riksbanken ifølge arkivutredningen totalt ha ervervet 59,7 tonn gull fra tyske Reichsbank i perioden 1933-45. Litt under halvparten av dette skal ha blitt solgt tilbake til Reichsbank.²⁷⁷

I 1997 ble det også nedsatt en regjeringskommisjon som skulle kartlegge i hvilken grad konfiskert jødisk eiendom og kapital hadde blitt plassert i Sverige. Dette arbeidet endte i to offentlige utredninger (SOU): mellomrapporten *SOU 1998:96 Naziguldet och Riksbanken* og den endelige *SOU 1999:20 Sverige och judernas tillgångar, Slutrapport*. Det slås her fast at Tyskland var Sveriges viktigste handelspartner både før og under krigen, og det fremheves at de tette handelsforbindelsene til Tyskland fortsatte etter 1943, enda myndighetene hadde fått flere rapporter om forfølgelsene og massedrap allerede fra 1941. Selv om fokuset var rettet mot jødiske verdier, tar rapporten også opp den svenske motvilligheten mot å ta imot mer enn et fåtall flyktninger. Kulturell utveksling og delvis arisering av svensk næringsliv var også en del av samarbeidet med Tyskland.²⁷⁸

Når det gjelder jødiske verdier uten kjente eiere som i løpet av krigen havnet i svenske banker, tok myndighetene ikke dette på alvor i den første etterkrigstiden, slår den samme utredningen fast. Da problemet ble tatt opp på 60-tallet, var prosessene langdryge og uklare. Selv om ingen svenske banker har unnlatt å imøtekomme rettmessige krav, var det først i forbindelse med regjeringskommisjonens arbeid på 90-tallet at det ble satt i gang større tiltak for å spore opp rettmessige eiere.²⁷⁹

Forskjellige alternativ ble vurdert for forvaltningen av de etterlatte verdiene. En mulighet var overføring til jødiske organisasjoner. Dette ville imidlertid krevd en særskilt ny lovgivning. Hittil hadde det vært vanlig å overføre slike midler til "Allmänna arvsfonden." I forhandlingene i Washington etter krigen gikk man fra svensk side inn for dette. Man

²⁷⁵ Ibid. 35

²⁷⁶ Ibid. 21

²⁷⁷ Ibid. 67

²⁷⁸ SOU 1999:20: 21-33

²⁷⁹ Ibid. 17

forpliktet seg også til at beløp tilsvarende de etterlatte verdiene ble stilt til de alliertes disposisjon for bruk i hjelpearbeid. Det understrekes i rapporten at det i praksis ikke var mulig for svenske myndigheter å gjøre en eksakt verdiberegning. Dette måtte også de svenske forhandlerne i Washington ha vært klar over: ”I etterhand får det konstateras att det är tveksamt om man kan anse att Sverige i formell mening uppfyllde sitt åtagande i Washingtonavtalet beträffande danaarven²⁸⁰ ”²⁸¹.

Foruten å ta for seg økonomisk samarbeid med Nazi-Tyskland og konfiskerte jødiske verdier i Sverige, tok kommisjonen også opp beslektede tema som flyktningpolitikken, nøytralitetspolitikken, handelspolitikken og forholdet mellom opinionen og regjeringen. Grunnen til dette var at det i den senere tid var blitt stilt spørsmål ved Sveriges rolle under verdenskrigen. Her konstaterer kommisjonen at Sveriges utenrikspolitikk under større deler av krigen var basert på et maktpolitisk syn. Man så i for stor grad bort fra moralske spørsmål, og handlet på bakgrunn av det overordnede målet om å holde Sverige utenfor krigen. Samtidig ville man ivareta landets forsyningsbehov: ”Ett sådant synsätt kan naturligtvis i dag uppfattas som beklagligt,” heter det i SOU 1999:20.²⁸²

Et annet offentlig tiltak for forskning på dette området er *Forum för levande historia*, som ble opprettet i 2003. Underlagt Kulturdepartementet har *Forum för levande historia* oppgaven å ”främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen.”²⁸³ Opprettelsen kom som følge av en undersøkelse blant svenske skoleelever. Den viste at urovekkende mange elever i grunnskole og videregående skole var i tvil om at demokrati virkelig var det rette for Sverige. I tillegg stilte hele 34 prosent av elevene fra 6. til 12. skoleår seg tvilende til om holocaust virkelig hadde funnet sted.²⁸⁴

Forum för levande historia er videreføringen av informasjonskampanjen *Levande historia*, opprettet på initiativ av statsminister Göran Persson i 1997.²⁸⁵ Denne informasjonskampanjen er mest kjent for boken *Om detta må ni berätta*. Den er ført i pennen av Stephane Bruchfeld og Paul Levine, og handler om nazismens menneskesyn og folkemordet på jøder og andre

²⁸⁰ Danaarv, på norsk danearv, er en eldre nordisk rettsterminologi som viser til en arv uten arving, som dermed tilfaller kongen. Begrepet brukes i *SOU 1999:20* om de etterlatte jødiske verdiene i Sverige.

²⁸¹ *SOU 1999:20*: 15

²⁸² *Ibid.* 14

²⁸³ *Forum för levande historia*, 2008

²⁸⁴ *Ibid.*

²⁸⁵ *SOU 2001:05*: 17

grupper. I ettertid har det kommet til et tyve siders kapittel som spesifikt tar for seg Sveriges forhold til utryddelsene og nazismen.

Om detta må ni berätta legger hovedvekten på jødeutryddelsen. Det pekes på at Sverige, som de fleste andre land, var lite villige til å motta mer enn et fåtall flyktninger. Sverige hadde innen krigsutbruddet sluppet inn 3000 flyktninger. Opinionen støttet regjeringens restriktive flyktningpolitikk, selv om noen kritiserte den. Det fantes antisemittiske strømninger i de fleste lag av det svenske samfunnet. Boken tar klar kritisk stilling til samarbeidet med nazi-Tyskland. Det antydes langt på vei at svensk handel med Tyskland frem til november 1944 bidro til å forlenge krigen, og dermed også folkemordets omfang. Det legges vekt på at forbindelsene til Tyskland ble opprettholdt til tross for økende kjennskap til massedrap på sivile og krigsfanger fra 1941/42. Ifølge forfatterne var det etter krigen spørsmål om i hvilken grad man hadde forholdt seg rett. I etterkrigstiden var det ifølge forfatterne lite rom for kritisk diskusjon av landets rolle i krigens dager, noe som for en stor del tilskrives den blomstrende svenske velferdsstaten, og de nye blokkene i internasjonal politikk. Interessen for spørsmålene gikk i bølger. Det ble sjelden oppmuntret til undervisning på emnet i tiårene etter krigen, og aldri til forskning.²⁸⁶

Til grunn for kapittelet om Sveriges forhold til holocaust i *Om detta må ni berätta*, lå arbeidet til forskningsprogrammet *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (SweNaz). Dette ble opprettet på oppfordring fra regjeringen i 2000. Prosjektet, i regi av Vetskapsrådet, representerer i likhet med SOU 1999:20 en tydelig vilje til å ta et oppgjør med fortiden. Programmet skulle imøtekomme både regjeringens dokumentasjonsbehov og forskningsmiljøets krav.²⁸⁷ I forbindelse med arbeidet til SweNaz har det utkommet en rekke boktitler. Deriblant boken *Sverige och Nazityskland – Skuldfrågor och moraldebatt* (2007) med Lars M. Andersson og Mattias Tydén som redaktører. Tema for boken er først og fremst ettertidens vurderinger av nøytralitetspolitikken, flyktningsspørsmålet, holocaust og handelen. Redaktørene har tatt mål av seg å samle trådene fra de debattene som har blitt ført om Sveriges rolle og eventuelle skyld.²⁸⁸ Med tekster av flere bidragsytere problematiseres i

²⁸⁶ Bruchfeld & Levine, 2009: 51-69

²⁸⁷ SweNaz, 2008

²⁸⁸ Andersson & Tydén, 2007: 11

denne antologien hvordan ettertidens patriotiske vurdering av nøytraliteten og småstatsrealistiske synspunkter har overskygget blant annet moralske innvendinger.²⁸⁹

Etterkrigstidens vurderinger og fortidsforvaltning har ikke bare blitt stilt i et kritisk lys gjennom arbeid knyttet til kommisjoner og forskningsprogram. Også i mer populærhistorisk litteratur er denne tendensen de siste årene synlig. Steffan Thorsells *Mein lieber Reichkanzler – Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli* (2006) et eksempel på dette. Den inngår i en tradisjon man kan kalle populærhistorisk oppgjørslitteratur, som også tidligere har spilt en tydelig rolle i offentlig debatt og fokus i Sverige.²⁹⁰ I et kritisk lys gir Thorsell i sin bok ikke bare en oversikt over kontaktflaten mellom det offentlige Sveige og Nazi-Tyskland, men skildrer også hvordan det fra krigens slutt har vært arbeidet bevisst med å forme historien om Sverige under andre verdenskrig. I kapittelet ”Kampen om historien” viser han hvordan de samme politiske kreftene som var ansvarlige for politikken under krigen, i ettertid var med på å forme historien. Regjeringen tok fast grep om de granskninger man ble tvunget til å sette i gang. Han viser blant annet hvordan statsminister Tage Erlander personlig skrev utredningenes direktiver, og hvordan forsvarets øverstkommanderende under krigen Olof Thörnell i ettertid fikk i oppdrag å utrede forsvarets rolle. Thorsell peker på at kampen om hvordan krigshistorien skulle skrives også var en kamp om makten i landet i etterkrigstiden.²⁹¹

5.2 Svenske lærebøker fra nyere tid

Også i svenske lærebøker har det foregått en gradvis utvikling fra 1960-tallet frem til årstusenskiftet. En lærebok fra 1981, Lars Hildingson og Lennart Huséns *Historia 2*, viser hvordan eldre fremstillingsmåter levde videre så sent som på begynnelsen av 80-tallet. I denne læreboken skildres først Vinterkrigen, deretter okkupasjonshistorien til Norge og Danmark relativt utførlig. Det legges vekt på motstandbevegelsene, kollaboratører, hverdagsliv under krigen, freden i 1945 og landssvikoppgjørene.²⁹²

²⁸⁹ Ibid. 7-8

²⁹⁰ Jf. for eksempel side 86 om Per Olov Enquists *Legionärerna* (1968) og side 87 om Maria-Pia Boëthius' *Heder och samvete* (1991)

²⁹¹ Thorsell, 2007: 317-319

²⁹² Hildingson & Husén, 1981: 97-106

Delen om Sverige har overskriften ”Den svenska igelkotten” (piggsvinet), og er på tre sider. En rask opprustning og 400.000 soldater i beredskap hadde en avskrekkede effekt på de krigførende. ”Sverige hade, sade man, ’rullat i hop sig som igelkotten med taggarna åt alla håll’.”²⁹³ Forsvarviljen var sterk. Dette virker noe selvmotsigende i forhold til opplysningen om at man ikke våget å nekte Tyskland transitteringene før Sverige hadde blitt sterkere, og Tyskland svakere. Et bilde av svenske soldater i uniformer anno første verdenskrig inngir heller ikke stor tillit til det svenske forsvaret. En like sentral plass som forsvaret har handelsflåtens vanskeligheter i forbindelse med ubåtkrigen. Handelen beskrives som import av olje og bomull i bytte mot papirmasse. Rasjonering under krigen trekkes også frem, med knapphet på mat, og totalmangel på ”bananer och andra sydfruktar.” Likevel klarte man seg bra i Sverige. Svenskene hadde bare godt av å spise litt mindre og miste noen kilo. Kontrasten til krigens verden med ødeleggelse og sult var enorm.²⁹⁴

Under overskriften ”Hjälp till de lidande” fortelles det at Sverige ble mange flyktningers nye hjemland i krigsårene. De fleste danske jøder kom seg over til Sverige før forfølgelsene startet i Danmark. Folke Bernadotte og de hvite bussene blir også fremhevet. Den eneste kritiske delen handler om utleveringen av baltiske flyktninger etter krigen. Et halvsides bilde viser svensk politi, med hjelm og køller, i konfrontasjon med internerte baltiske soldater i forbindelse med utleveringen. Bildeteksten forteller om omstendighetene rundt dette og mange svenskere sterke reaksjoner.²⁹⁵

På bakgrunn av fremstillingen i Hildingson og Huséns *Historia 2* må den patriotiske vurderingen av nøytraliteten og småstatsrealismen fortsatt ha stått sterk på begynnelsen av 80-tallet. Det som skiller denne læreboken fra de tidligere er kun at Baltikumsdeportasjonen blir tydelig problematisert.

5.2.1 M. Hedin, R. Sandberg: *Historien pågår. 1999*

Utviklingen i nyere lærebøkenes vises tydelig i Marika Hedin og Robert Sandbergs *Historien pågår* fra 1999. Den er gitt ut på forlaget Almqvist & Wiksell og beregnet for bruk i grunnskolenes senere år. Denne boken er på 285 sider, og går fra Romerrikets tid til bokens

²⁹³ Ibid. 107

²⁹⁴ Ibid. 107-108

²⁹⁵ Ibid. 109

samtid. Etter mellomkrigstiden kommer kapittelet ”Demokrati och diktatur,” hvor det blant annet blir gjort rede for fremveksten av nazismen og opptakten til andre verdenskrig. Kapittelet om andre verdenskrig og holocaust er i underkant av syv sider, med delkapittelet ”Sverige under andra världskriget” på en og en halv side. Før dette berøres ikke Sveriges rolle. Til delen om Sverige under andre verdenskrig er det ingen illustrasjoner.

I bokens forord heter det at dette ikke er en vanlig lærebok, men en bok som legger opp til at elevene skal arbeide aktivt med historien: ”söka och tolka fakta – precis som en historiker gör.”²⁹⁶ Det er derfor lagt spesielt vekt på oppgaver som skal få elevene til å reflektere over teksten og ”mer eller mindre kniviga undersökningsuppdrag.”²⁹⁷

Innehållsanalyse

Til tross for de få sidene problematiseres likevel Sveriges rolle under krigen på en helt annen måte enn i tidligere lærebøker. Den første halve siden av kapittelet ser på hvorfor Sverige ikke ble dratt inn i krigen. Det pekes innledningsvis på at Sverige ikke hadde et sterkt forsvar. Tyskland kunne lett ha okkupert Sverige samtidig som Norge og Danmark. Grunnen til at tyskerne ikke gjorde dette, forklares med at ”det behövdes inte. Sverige var inget hot mot Tyskland, och tyskarna kunde ändå få vad de behövde från Sverige.”²⁹⁸ Hva dette innebar preiseres videre:

Sverige höll sig neutralt, men böjde sig ibland för tyska krav. Den svenska regeringen menade att det var bättre än att landet hamnade i krig. Tyska soldater i Norge fick åka hem på permission med tåg genom Sverige, og tyska trupper i Norge fick färdas genom Norrland till Finland i samband med anfallet på Sovjet.²⁹⁹

Permittenttrafikken og transitteringen av Engelbrechtdivisjonen står således sentralt i fremstillingen. Dette var innrømmelser man var nødt til å gjøre, for å kunne holde det nøytrale Sverige utenfor krigen. På denne måten formidles et småstatsrealistisk synspunkt, i og med at Sverige med sitt svake forsvar måtte bøye av for denne type tyske krav.

I kapittelets spørsmålsdel oppfordres elevene til å reflektere over hvor vidt dette var riktig å gjøre eller ikke: ”Var det rätt av den svenska regeringen att göra en del eftergifter till

²⁹⁶ Hedin & Sandberg, 1999: 6

²⁹⁷ Ibid. 6

²⁹⁸ Ibid. 226

²⁹⁹ Ibid. 226

tyskarna? Hade Sverige kunnat dras in i kriget annars?”³⁰⁰ Ved å trekke inn moralske vurderinger, blir fremstillingen i større grad en retrospektiv kritisk tilnærming til småstat-realismens forklaringsmåter. Fremstillingen problematiserer således småstatsrealismen, uten å direkte avvise den.

Et økt fokus på handelsforbindelser inngår også i begrunnelsen av hvorfor det ikke var nødvendig for Tyskland å gå til angrep på Sverige. Det pekes på at Sveriges forhold til Tyskland var økonomisk lukrativt, og at jernmalm og kulelager var livsviktige varer for Tyskland. Handelen var dermed langt på vei en sentral faktor for å holde liv i Tysklands krigsindustri, og Sverige tjente på krigen:

Sverige passade också på att tjäna pengar på kriget. Statens järnvägar tog rejält betalt när tyskarna använde de svenska tågen. Tyskland fick också köpa livsviktiga varor som järnmalm och kullager. Det var först när kriget började gå dårligt för Tyskland som Sverige införde en del begränsningar i handeln.³⁰¹

Slik fremstilles Sverige som krigsprofitor på krigens sidelinje. Også i forbindelse med handelssamarbeidet inviteres det i spørsmålsdelen til å reflektere over det moralske aspektet: ”Var det fel av Sverige att handla med Tyskland under kriget? Borde Sverige ha fört en mer Tysklandsfiendtlig politik?”³⁰²

Ved å vise til at handelen med jernmalm og kulelager først ble innskrenket da krigen begynte å gå dårlig for Tyskland, antydes grunnlaget for skiftet i nøytralitetsdoktrinen, uten at forfatterne går nærmere inn på denne problemstillingen. Heller ikke skiftet i mange svenskers sterke sympati med Tyskland forklares nærmere: ”Många svenskar hade sympatier för Tyskland, åtminstone så länge det gick bra för tyskarna i kriget. En hel del svenskar tyckte att många av nazisternas idéer var riktiga.”³⁰³

Denne læreboken tar også opp den utbredte rasismen og innslagene av antisemittisme i det svenske samfunnet. Selv om det pekes på at mange tok avstand fra antisemittismen, legges det mer vekt på at det også i Sverige på denne tiden ble gjort ”rasepolitiske” tiltak:

³⁰⁰ Ibid. 228

³⁰¹ Ibid. 226

³⁰² Ibid. 228

³⁰³ Ibid. 226

Precis som i flera andra länder i Europa fanns det en önskan om att hålla den egna, svenska rasen ”ren”. Svenska myndigheter och läkare hade rätt att tvångssterilisera dem som ansågs olemliga att få barn. Framför allt kvinnor som ansågs vara sinnesslöa borde inte få föda barn, menade en del läkare och forskare. Flera tusen kvinnor steriliserades mot sin vilja.³⁰⁴

Slik avvises et stykke på vei forestillingen om Sverige som en humanismens motpol til nazistenes rasepolitikk. Deler av det svenske samfunnet var tvert imot lydørt ovenfor deler av nazismens tankegods. Den svenske antisemittismen kommer også til syne gjennom et eksempel knyttet til flyktningpolitikken. Lærebokforfatterne beskriver hvordan Sverige, sammen med andre land, krevde at tyske myndigheter stemplet jødenes pass med en ”J”.³⁰⁵ På denne måten fikk man hindret uønskede jødiske flyktninger å ta seg inn i Sverige.

Under avsnittet ”Sverige hjælper” vises det likevel til at mange svensker forsøkte å hjelpe til så godt de kunne, men dette gjaldt i særlig grad flyktninger fra nabolandene. Her nevnes spesielt mottagelsen av finske barn under Vinterkrigen, i tillegg til danske og norske flyktninger. Annerledes forholdt det seg med flyktninger fra kontinentaleuropa. Foruten noe hjelp mot slutten av krigen, og Wallenbergs innsats i 1944, fremstilles flyktningpolitikken som strengt restriktiv:

[...] det gjordes inte mycket för förföljda judar från länderna nere på kontinenten. Först när kriget började närma sig slutet försökte Sverige mer aktivt rädda judar. Mest känd är den stora insats som Raoul Wallenberg organiserade i Ungern 1944. Wallenberg och hans medhjälpare delade ut svenska skyddpass.³⁰⁶

Den tydelige problematiseringen av Sveriges flyktningpolitikk gjør at teksten distanserer seg fra de mer tradisjonelle fremstillingene. Ikke bare ser man på antisemittiske strømninger innenfor egne landegrensar, men også på svensk tilbakeholdenhet ovenfor jøder og flyktninger i andre land. Der en tradisjonell fortelling ville brukt for eksempel redningen av danske jøder i 1943 for å fremheve Sverige som tilfluktsted for forfulgte, peker derimot denne fremstillingen på at mange jøder og andre som trengte beskyttelse ble avvist.

I en av arbeidsoppgavene blir elevene spurt om Sverige gjorde nok for å hjelpe jødene under krigen. Spørsmålet understreker det fokus dette temaet har i fremstillingen. Ikke minst er spørsmålet også meget ledende, og viser ønsket om å få belyst emnet fra nye synsvinkler.

³⁰⁴ Ibid. 227

³⁰⁵ Spesielt Sveits og Sverige var pådrivere for at tyske myndigheter skulle innføre denne praksisen. Jf. side 25 og 59.

³⁰⁶ Hedin & Sandberg, 1999: 227

I tillegg til et kritisk blikk på svensk flyktningpolitikk, kommer også tanken om en kollektiv europeisk skyld til syne i læreboken. En rekke arbeidoppgaver under overskriften ”Fundera vidare,” ber elevene om å reflektere over hvordan holocaust var mulig, og hvem som må bære ansvaret:

Vem var ansvarig för Förintelsen? Var det Hitler? De nazistiska ledarna? De tyskar som var nazistar? De vanliga tyskarna som tyst godtog att judarna förföljdes? Andra länder som inte gjorde något trots att de visste vad som pågick?³⁰⁷

Også ettertidens omgang med denne delen av fortiden problematiseres i spørsmålene. Her ligger det kollektive europeiske ansvaret til grunn. I tillegg kommer det til syne noe som minner om den transnasjonale erindringskulturens erindringsplikt:

I många länder har det varit svårt att forska och diskutera om hur juderna behandlades. Vad beror det på? Är det rätt att låta det förflutna vara glömt och gå vidare? Eller ska man ta reda på sanningen så långt det är möjligt även om det är upp slitande?³⁰⁸

5.2.2 M. Molund: *Historia*. 2007

Den siste læreboken det her skal sees på er Mats Molunds *Historia* for årskursene 7-9. Den er gitt ut av Interskol AB. De totalt 200 sidene gjør rede for verdenshistorien i tidsrommet 1750 til årtusenskiftet. I forordet leser man at målet har vært å skrive en moderne verdenshistorie; ”ett läromedel som sätter det mänskliga livet i fokus och på ett levande sätt klargör historiens stora samhällsförändringar.”³⁰⁹ Dette gjør at denne boken er lagt opp noe annerledes enn de foregående svenske lærebøkene. Andre verdenskrig er kort beskrevet i underkapittelet ”Makt,” uten at Sverige nevnes. Nazismen blir blant annet behandlet i kapittelet ”Nazismens och kommunismens brott mot mänskligheten.” Under ”Sverige 1750-1945” finner man det tre sider lange underkapittelet ”Andra världskrig och Sverige” med tilhørende oppgaver.

³⁰⁷ Ibid. 228

³⁰⁸ Ibid. 228

³⁰⁹ Molund, 2007: 3

Innholdsanalyse

I dette kapittelet beskrives det først hvordan krigsutbruddet skapte en ny og besværlig situasjon for svenske politikere. Likevel klarte man å holde landet utenfor krigen. Forfatteren viser kort hvordan nøytraliteten under krigen har blitt vurdert i ettertiden, og stiller så noen spørsmål som står sentralt i den videre fremstillingen:

Länge beskrevs [neutraliteten] som enbart positiv. I svenska skolor lärde sig elever att freden säkrades tack vare den svenska neutraliteten – att vi inte tog ställning i kriget. Nogot vi lärde oss vara stolta över. Men hur neutralt var egentligen Sverige? Och är det bara stolthet vi ska känna över denna period i den svenska historien?³¹⁰

For å besvare disse spørsmålene, har lærebokforfatteren valgt å legge vekt på ettergivelser og handel med Tyskland. Innrømmelsene ble gjort til tross for at man egentlig følte et sterkere samhold med de allierte. Om ettergivelsene heter det:

När nazisterna var som starkast gav samlingsregeringen tyska soldater tillstånd att åka tåg genom Sverige. Det var soldater som skulle iväg på permission och även ersättare tilldem. Men värst av allt var att även en hel del krigsmateriel tilläts följa med. Til slut godkändes också genomfarten av en stridsutrustad tysk division. Dessutom tilläts tyskt kurirflyg mellan Finland och Norge att trafikera Sveriges luftrum och den svenska flottan eskorterade fratyg med tyska trupper till Finland.³¹¹

Det vektlegges at dette foregikk mens nazistene var på høyden. Dermed var mulighetene til å nekte begrensede. Men først og fremst begrunnes ettergivelsene med samlingsregjeringens overordnede mål om å holde Sverige utenfor krigen. Også i denne læreboken finner man et mer retrospektivt syn på den småstatsrealistiske tenkemåten, med et tydelig kritisk tilsnitt:

Sverige [ville] først och fremst rädda sitt eget skinn. Samlingsregeringen ville med alla medel undvika att dras in i kriget och ställda vid en rad tillfällen upp på att hjälpa Tysklands krigsmakt. Av rädsla givetvis men helt klart bekymmersamt rent moraliskt.³¹²

Slik fremstilles Sverige som en tidvis støttespiller for den tyske krigsmakten. Transitteringen av soldater er i denne læreboken understreket med et bilde av tyske soldater foran et tog i Göteborg i 1944. Selv om det går frem av bildeteksten at det i dette tilfellet er snakk om utveksling av krigsfanger, brukes likevel bildet til å illustrere transportene. Bildeteksten forteller for øvrig at transportene omfattet totalt over to millioner tyske soldater, og at transittene ikke opphørte før i 1943.

³¹⁰ Ibid. 102-103

³¹¹ Ibid. 103

³¹² Ibid. 103

Lærebokforfatteren understreker likevel at det som betydde mest for tyskerne var jernmalmen de kjøpte fra Sverige. Uten den kunne det ikke bli produsert tilstrekkelig med våpen og militærkjøretøy. De 35 millionene tonn svensk jernmalm som ble skipet til Tyskland i løpet av krigen, bidro til død og elendighet over hele verden. I den første delen av krigen stod Sverige for 40 prosent av råstoffleveransene til tysk jern- og stålindustri. De økonomiske gevinstene av handelssamarbeidet blir derimot mer lemfeldig behandlet. Lærebokforfatteren slår bare kort fast at: ”Svenska företag gjorde vinster men utanför våra gränser räknades kostnaderna i människoliv.”³¹³

Denne læreboken går lengre enn tidligere lærebøker i å beskrive handelssamarbeidet som et ledd i å holde Sverige utenfor krigen. Noe av grunnen til dette er omtalen av handelen med jernmalm og tyskernes sterke avhengighet av denne. Det går klart frem at om denne eksporten hadde blitt stanset, ville Tyskland ha angrepet Sverige, og landet ville bli okkupert. Lærebokforfatteren spør seg så til hvilken nytte det skulle ha vært:

Ja, givetvis hade det svenska folket fått lida men tyskarna hade också fått postera ut en hel del soldater i vårt land – soldater som behövdes i kriget mot de allierade. Ett par hundratusen krävdes ju för att behålla makten i Danmark och Norge som 1940 hade ockuperats bland annat för att kunna skydda den svenska järnmalmen från de allierade.³¹⁴

Der tidligere svenske lærebokfremstillinger langt på vei slår seg til ro med at det var lite man kunne gjøre, uten å selv bli gjenstand for tysk okkupasjon, utfordrer her lærebokforfatteren denne synsmåten fra et moralsk ståsted. Det presenteres et tydelig alternativt syn til den småstatsrealistiske tanken om at nøytraliteten var til det beste både for Sverige og nabolandene. Det poengteres at et opphør av eksporten eventuelt ville ført til en okkupasjon, og dermed avlastning for de allierte. Med andre ord: Sverige kunne bidratt til å forkorte krigen, men valgte det motsatte.

I denne forbindelse bruker denne fremstillingen nabolandenes okkupasjonshistorie på en ny måte. I tidligere patriotiske fremstillinger overskygget nabolandenes krigshistorie langt på vei Sveriges egen. I denne læreboken, derimot, blir okkupasjonen av nabolandene kun brukt for å vise hvor viktig jernmalmen var for Tyskland. Det fremheves at Danmark og Norge måtte lide under en okkupasjon, blant annet for at de svenske leveransene av malm til Tyskland skulle

³¹³ Ibid. 104

³¹⁴ Ibid. 104-105

være mulige. Nabolandene måtte således betale en pris Sverige ikke var villige til å betale. Denne prisen illustreres med et bilde av en dansk motstandsmann foran en tysk eksekusjonspelotong. Den eneste diskusjonsoppgaven som hører til kapittelet om Sverige under krigen understreker dette poenget. Elevene oppfordres til å diskutere hvilken nytte det ville hatt dersom Sverige ble okkupert som følge av en stopp i de svenske leveransene.

Svensk ettergivenhet ovenfor Tyskland beskrives også gjennom innskrenkninger i pressefriheten. Man våget ikke å gjøre seg til uvenn med Tyskland. Regjeringen fikk beslaglagt 17 aviser som hadde skrevet om tortur i et tysk fengsel i Norge. Antinazistiske aviser ble også stoppet gjennom transportforbud. Sveriges fremste kritikere av Hitler-Tyskland ble også truet med bøter og fengselsstraff. Torgny Segerstedt trekkes her frem, sammen med Ture Nerman:

[...] socialisten Ture Nerman dömdes till ett fängelsestraff på tre månader för smädliga omdömen om främmande makt – det vil säga Nazi-Tyskland – när han i sin veckotidning ”Trots Allt!” uppmanade till motstånd mot ”det nazistiska gangsterväldet.”³¹⁵

Regjeringen forsøkte å få støtte i befolkningen for sin forsiktige politikk. Det ble holdt tilbake altfor ubehagelige (”otäcka”) fakta som kunne forårsake samvittighetskvaler og protester i befolkningen. De ubehagelige rapportene fra UD i Berlin kom, men ble holdt tilbake: ”Det svenska folket var inte redo för påstående som hävdade att judar systematisk mördades i tyska koncentrationsläger.”³¹⁶

Holocaust behandles i et kapittel for seg. Her beskrives Sveriges flyktningpolitikk frem til krigens siste fase som restriktiv. Flyktningene som kom var i hovedsak var fra nabolandene. Indirekte får man dermed vite at Sverige ikke tok imot mange flyktninger fra kontinentet. Samtidig er de systematiske henrettelsene i konsentrasjonsleirene og antisemittismen tilstede i teksten. Et bilde viser at heller ikke det svenske samfunnet var fritt for antisemittiske strømninger. Dette bildet viser et butikkvindu i Stockholm 1941 med skiltet ”Judar och halvjudar äga icke tillträde,” med bildeteksten: ”Antisemitismen frodades även i Sverige.”³¹⁷ (Se neste side).

³¹⁵ Ibid. 105

³¹⁶ Ibid. 105

³¹⁷ Ibid. 105

318

I denne fremstillingen dominerer innrømmelser ovenfor Tyskland, både i tekst og bilder. Likevel har et av den patriotiske basisfortellingens sentrale motiver fått plass. Uten noen henvisning til bildet og dets innhold ellers i teksten, er soldaten på grensen skutt inn i sammenhengen med bildeteksten: ”På vakt någonstans i Sverige. [...]”³¹⁹

På vakt någonstans i Sverige. Stora delar av den manliga befolkningen var inkallade till militär-tjänst under kriget.

320

³¹⁸ Ibid. 105

³¹⁹ Ibid. 103

³²⁰ Ibid. 103

5.3 Oppsummering

Fremstillingene i de svenske lærebøkene fra slutten av 90-tallet og utover viser tydelig vilje til å ta inn over seg vanskelige spørsmål, som gikk på tvers av den tidligere nasjonale basisfortellingen. I motsetning til 60-årene ser man i de nyere fremstillingene ut over egne landegrenser og setter landets historie under andre verdenskrig inn i en internasjonal eller transnasjonal sammenheng. Dette er tydelig ikke bare i forhold til den kritiske tilnærmingen til flyktningspolitikken og antydningene om en kollektiv europeisk skyld, men også i måten ettergivelsespolitikken fremstilles på.

I *Historien pågår* fra 1999 fremstilles flyktningspolitikken betraktelig mer restriktivt enn tidligere. I tillegg trekker læreboken inn den antisemittismen som fantes i Sverige, og oppfordrer til refleksjon over hvordan holocaust kunne være mulig. *Historia* fra 2007 er preget av det samme, en kritisk fremstilling av flyktningspolitikken og et enda sterkere fokus på antisemittiske strømninger i Sverige. Det kollektive internasjonale ansvaret for jødernes skjebne, og ikke minst svensk unnfalighet, blir gjort svært tydelig. Læreboken fra 2007 stiller også spørsmål ved tidligere fremstillinger. Særlig den ”enbart” positive vurderingen av nøytraliteten.

Begge de nyere lærebøkene utfordrer historien fra et moralsk ståsted, og stiller spørsmålsteget ved rett og galt. Dette gjelder spesielt fremstillingen av ettergivelsespolitikken og handels-samarbeid. Også her går boken fra 2007 lengre enn den fra 1999. I den første boken vises det til at Tyskland ikke trengte å okkupere Sverige, de fikk likevel det de trengte. Elevene blir oppfordret til å reflektere over det moralske aspektet, særlig ved transittrafikken, samtidig som det fremheves at handelen var viktig for tysk krigsindustri. *Historia* 2007 går lengre i å beskrive handelssamarbeidet. Det var ikke bare et ledd i balansegangen for å holde Sverige utenfor krigen, men meget omfattende og bidro til å forlenge krigen.

Det synes å være en klar sammenheng mellom skiftet i fremstillingene av nøytraliteten i det offentlige rom og endringene i lærebøkene. Handelen med Tyskland var ikke tilstede i de patriotiske lærebokfremstillingene fra 60-tallet, og heller ikke i andre erindringskulturelle uttrykk den første etterkrigstiden. Carlbergs bok utgitt av Utenriksdepartementet i 1972 nevner riktignok handelen, men uten nevneverdig kritikk. Først med Wiebes og Aalders

Affärer till varje pris: Wallenbergs hemliga stöd till nazisterna i 1989 og Boëthius' *Heder och samvete* i 1991 ble det rettet søkelys mot denne delen av nøytralitetspolitikken.

Handelssamarbeidet med Tyskland og det økonomiske aspektet mer generelt er også med i læreboken fra 1999. Fremstillingen hadde neppe sin viktigste grunn i de offentlige utredningene (SOU) om temaet, flesteparten av disse kom først samme år. Mer sannsynlig er det at lærebokforfatterne har latt seg påvirke av debatten som fulgte de nevnte bokutgivelsene rundt 1990. I læreboken fra 2007 er fokuset på handelsforbindelsene ytterligere forsterket, og her er det mer naturlig å se en sammenheng med innholdet i de offentlige utredningene som da var allment kjent.

Når det gjelder flyktningproblematikken, har det i større grad vært tale om en gradvis utvikling fra slutten av 60-tallet. I den patriotiske tradisjonen hadde Sverige fremstått som en humanitær stormakt, ikke minst under krigen. Blikket var rettet mot Folke Bernadottes hvite busser og Raoul Wallenbergs bedrifter i Budapest. Læreboken fra 1981 formidler ennå dette synet. Den restriktive flyktningpolitikken blir således ikke beskrevet, med unntak av utsendelsen av de baltiske legionærene. Dette unntaket er det nærliggende å se i sammenheng med Per Olav Enquists roman *Legionärerne* fra 1968, og spillefilmen fra 1970, som brakte denne hendelsen frem i offentligheten.

Når kritikken mot den restriktive flyktningpolitikken og svensk antisemittisme er så mye tydeligere i lærebøkene fra 1999 og 2007, må også dette sees i sammenheng med det som skjedde i det offentlige rom av utredninger og debatt fra 90-tallet av. Den statlige informasjonskampanjen *Levande historie*, som statsminister Göran Persson tok initiativet til i 1997, var en del av dette. Men Sverige opererte ikke i et vakuum. Påvirkningen utenfra og den transnasjonale tendensen som blant annet innebar økt fokus på holocaust, var helt åpenbar. Man ser altså en utvikling i Sverige som i stor grad går parallelt med den internasjonale, hvor erindringskulturen om krigen i økende grad preges av allmenngyldige problemstillinger mens de patriotiske synsmåtene svekkes tilsvarende.

6. Avslutning: Fra det patriotiske mot det transnasjonale

Som nøytrale land sto både Sveits og Sverige overfor samme dilemma under andre verdenskrig: Enten å gi etter for krav om samarbeid med et totalitært regime, hvis seier til slutt ville innebære slutten for deres egne demokratiske statsforfatninger. Eller motsatt: Å tale Europas sterkeste militærmakt midt imot, og dermed risikere et angrep og en okkupasjon. Begge lands myndigheter valgte det første.

Som i mange andre europeiske land etter krigen ble det både i Sveits og Sverige etablert patriotiske basisfortellinger, dominert av positive og nasjonalt oppbyggende synsmåter. Nøytralitetstanken, en sentral identitetsskapende faktor i begge disse landene, var et urokkelig holdepunkt og en målestokk for vurderingen av både nåtid og fortid. Likevel ble utformingen av de nasjonale basisfortellingenes patriotiske synsmåter løst på noe forskjellige måter i Sveits og Sverige.

6.1 Svensk og sveitsisk erindringskultur i komparativt perspektiv

I offentlig erindringskultur i Sveits stod særlig forestillingen om den avskrekkende alpebefestningen (Alpen-Réduit) sterkt. Således ble militæret lenge tilskrevet mye av æren for at landet holdt seg utenfor krigen. I Sveriges tilfelle var det også fokus på forsvarets rolle, men det ble ikke som i Sveits i like stor grad brukt som forklaring på en vellykket nøytralitetspolitikk. I svensk erindringskultur fungerte det militære aspektet mer som et utfyllende patriotisk supplement. I stedet ble det som ble oppfattet som begrensede og nødvendige innrømmelser overfor Tyskland, brukt som forklaring på at nøytralitetslinjen lyktes. Det må sees i sammenheng med at Sverige ikke hadde en like konkret militær strategi å vise til som Sveits. Dermed ble det småstatsrealistiske perspektivet en mer nærliggende forklaring.

Fokuset på motstand mot det nasjonalsosialistiske Tyskland var likevel felles for Sveits og Sverige. Som i mange andre europeiske land ble det brukt et utvidet motstandsbegrep. I dette inngikk blant annet løsningen av forsyningsproblemer og hverdagens utfordringer, som en understreking av motstandsvilje i folket. Mest vektlagt var dette for Sveits sin del, der det beskrives som en gjennomtenkt strategi. I Sveits var det også et klarere fokus på bildet av et omringet, men likevel motstandsdyktig land med piggene ute. I svensk erindringskultur fant

man i stedet en utstrakt bruk av Danmark og Norges okkupasjonshistorie, med Sverige i en hjelperrolle i forhold til motstandsarbeidet i nabolandene.

Bernadottes hvite busser er ikke bare et eksempel på hvordan man kom ”broderfolkene” til unnsetning, men også på hva man bevisst valgte å legge vekt på i ettertidens offisielle fremstillinger. Dette og andre eksempler på humanitære bidrag overskygget både i Sveits og Sverige mer kontroversielle tema som den restriktive flyktningpolitikken. Mens begge land påberopte seg rollen som humanitære stormakter, var flyktningsspørsmålet nesten fraværende i den offisielle erindringskulturen. Det samme gjaldt folkemordene på jøder og andre utsatte grupper.

Gjennomgangen av lærebøkene har vist at fremstillingen i disse har ligget tett opp til de nasjonale basisfortellingene. Etter hvert skjedde det betydelige endringer. Selv om det i dette arbeidet er blitt fokusert mest ytterpunktene, den første etterkrigstiden og de siste 15-20 årene, kommer den gradvise utviklingen likevel frem. Først og fremst gjelder dette flyktningpolitikken, som ble problematisert helt fra 60-tallet. Andre aspekter ved krigen som var mer eller mindre fraværende i den patriotiske tradisjonen, dukket i lærebøkene først opp i kjølvannet av den utviklingen som skjedde på 90-tallet.

Felles for de nye lærebøkene er økende avmytologisering av nøytraliteten og avvisning av flere av hovedmomentene i de nasjonale basisfortellingene. I begge erindringskulturene er det en påfallende vektlegging av handel og økonomisk samarbeid med Tyskland. Man har i det hele beveget seg bort fra de patriotiske forklaringsmåtene og nærmet seg et mer transnasjonalt perspektiv hvor man ser årsak og virkning i en større sammenheng. Bevegelsen mot en transnasjonal erindringskultur er spesielt tydelig i behandlingen av holocaust, gjerne koblet med en kritikk mot egen, restriktiv flyktningpolitikk. Spørsmålet om hvilke konsekvenser Sveits og Sveriges politikk hadde for Europas jøder, står således sentralt. Denne tendensen synes å ha forsterket seg fra lærebøkene ble utgitt i 1999 og frem til bøkene som kom i 2005 (Sveits) og 2007 (Sverige).

Selv om de fleste andre vesteuropeiske land hadde en helt annen historie fra krigen, og dermed et annet utgangspunkt, er parallelliten i utviklingen stor. Generelt kan man si at de patriotiske basisfortellingene i de fleste land ble utfordret allerede på 70-tallet. Denne tendensen ser man også i Sveits og Sverige. En del av opplysningene og forklaringsmåtene

som presenteres i lærebøkene fra nyere tid, har i begge land vært publisert i forskningslitteratur allerede på 70-tallet. Disse arbeidene ble bestilt av myndighetene. I Sveits gjaldt dette særlig Edgar Bonjours *Geschichte der schweizerischen Neutralität* (1970), i Sverige Wilhelm Carlgrens *Svensk utrikespolitikk 1939-1945* (1973).

Utgivelsene av disse verkene vitner ikke bare om at 70-tallets utvikling også gjorde seg gjeldende i Sveits og Sverige, men kan også gi en pekepinn på forskjellene når det gjelder å ta kontroll over i historien i de to landene. Da det sveitsiske Forbundsrådet gav Bonjour oppdraget med å utarbeide en oversikt over Sveits' utenrikspolitikk under krigen, fikk han også som første historiker tilgang til en rekke arkiver. For å ta på seg oppgaven satte Bonjour som betingelse at hans arbeid ikke skulle underlegges noen form for sensur. Dette ble godtatt, og resultatet var blant annet en detaljert oversikt over handelsforbindelse med Tyskland under krigen.³²¹

Wilhelm Carlgren i Sverige var på sin side ansatt i det svenske utenriksdepartementet, og ble nok ansett for å være et trygt valg for gjennomgangen av UDs arkiver fra perioden. I hans verk blir også betydningen av handelssamarbeidet med Tyskland berørt, men gjennomgangen av dette temaet var på langt nær så grundig som hos Bonjour. Vurderingen av nøytralitetspolitikken under andre verdenskrig var i det hele mer positiv hos Carlgren enn hos Bonjour.³²² Ut fra denne boken kan det derfor se ut til at svenske myndigheter i større grad tok kontroll over de undersøkelser man etter hvert var nødt til å gjøre. Selv om også Sveits i sin erindringspolitikk kan ha holdt noe tilbake, er omstendighetene rundt disse to prosjektene verdt å merke seg.

Selv om særlig Bonjour hadde en tilnærming som gikk på tvers av den patriotiske basisfortellingen, synes dette ikke å ha påvirket den offentlige erindringskulturen nevneverdig de første årene. Det var ikke før på 90-tallet at nye tema og vurderinger for alvor fikk nedslag i lærebøkene. Og da forandringen først skjedde, synes den ikke å ha vært et resultat av historiefaglig forskning. Derimot ble både sveitsiske og svenske myndigheter i denne perioden utsatt for økende press og krav utenfra. Den økte bevisstheten i forhold til denne delen av historien må med andre ord sees i sammenheng med den internasjonale utviklingen og en erindringspolitisk tilpasning på tvers av landegrensene.

³²¹ Jf. side 60-61

³²² Jf. side 86-87

På dette området har likevel Sveits og Sveriges situasjon vært noe forskjellig. Sverige søkte medlemskap i EU i 1991, og har vært medlem siden 1995. Det er nærliggende å tro at dette gjorde det naturlig å involvere seg sterkere i en felles europeisk erindringskultur, noe som dermed skapte behov for en ny offisiell fremstilling av krigen. Ved å ta del i en felles europeisk erindringskultur med fokus på fascismen og nasjonalsosialismens ofre og motstandere, ble Sverige nærmere knyttet til de andre medlemslandene. Den store Holocaustkonferansen i Stockholm 2000 må sees i dette perspektivet.

Sveits, derimot, er ikke i samme grad som Sverige involvert i europeisk samarbeid. Utviklingen i Sveits må derfor først og fremst sees i sammenheng med det internasjonale fokuset og kritiske spørsmålsstillingen fra midten av 90-tallet. De erindringspolitiske tiltakene i kjølvannet av dette var også av utenrikspolitisk karakter. Uten å ta til følge kritikken og det internasjonale fokuset er det grunn til å tro at Sveits kunne ha mistet mye troverdighet internasjonalt.

Til tross for utviklingen på 90-tallet fant man fremdeles enkelte innslag av patriotisk erindringskultur i de offentlige fremstillingene både i Sveits og Sverige. Det gjaldt nok enda mer visse populærkulturelle uttrykk og den private erindringskulturen, som ikke er undersøkt her. Så lenge nøytralitet og humanitet fortsatt er en sentral bestanddel i de to nasjonenes selvbilde, vil nok disse patriotiske synsmåtene være til stede. I lærebøkene ser man dette først og fremst gjennom bildematerialet, det være seg bildet av den svenske soldaten på grensen eller portrettet av general Guisan i Sveits.

I den første etterkrigstiden var disse nasjonalpatriotiske ”sjablongene” en selvfølge, og bidro til å gi nøytralitetspolitikken en opphøyd moralitet som ikke sto i overensstemmelse med de faktiske pragmatiske overveielser som dominerte under krigen. De var i patriotisk tradisjon den mest hensiktsmessige synsmåten for en nasjon hvor det at man ble forskånet fra krigens herjinger bød på et forklaringsproblem etter krigen, både nasjonalt og internasjonalt.

Lærebøkene i 1999 og 2005/2007 er preget av en helt annen moralistisk tilnærming. Som kulturprodukt er de, som den offentlige erindringskulturen for øvrig, blitt formet i skjæringspunktet mellom moralske innvendinger og mer eller mindre småstatsrealistiske forklaringer om nødvendighet og avhengighet. Med bakgrunn i transnasjonale perspektiv

problematiseres egne handlinger og deres innvirkning på de internasjonale begivenhetene. På denne måten ser man ikke bare utover historieskrivingens nasjonsbyggende funksjon, men tilfører den også en moralsk og etisk dimensjon. Typisk for den transnasjonale tendensen er fokuseringen på spesifikke internasjonalt gyldige tema og hendelser.

Moralske vurderinger er sjeldne i moderne historieskriving, og blir gjerne regnet for å være lite vitenskapelige. I de stadig mer transnasjonale fremstillingene er imidlertid den moralske dimensjonen tydelig til stede når hendelsene settes i sammenheng og det blir spurt om årsak og virkning. Den moralske tilnærmingen må i dette tilfelle sees i sammenheng med faktiske hendelser, særlig kravene til sveitsiske og svenske myndigheter om økonomisk kompensasjon og utgreiing av skyldspørsmål vedrørende krigen. Det er innenfor disse nye rammene man må se den offentlige fortidsforvaltningen både i Sveits og Sverige.

6.2 Erindringsteori og erindringspraksis

Utviklingen fra patriotiske erindringskulturer mot transnasjonale fremstillingsmåter som her er gjort rede for, er et eksempel på at historiefremstilling og historieskriving ikke bare er et produkt av kilder fra fortiden, men også et produkt av sin samtid.

For å forstå utviklingen i offentlig erindringskultur er det dessuten nødvendig å trekke inn samspillet mellom de ulike nivåene av samfunnets minne. Som del av en kultur der forestillinger om krigen stadig er virksomme, har yngre generasjoner i økende grad stilt spørsmål ved disse forestillingene. Stadig tydeligere stemmer i det kommunikative minnet har således gjort seg gjeldende, og gradvis forandret innholdet i det kulturelle minnet. Uten å gjøre denne tilpasningen ville lærebøkene som erindringskulturelle uttrykk miste sin gyldighet og til slutt bli verdiløse som læremiddel. En konsekvens av denne dragkampen mellom privat og offentlig erindring er at de patriotiske forestillingene er blitt sterkt svekket.

Sammensmeltingen med europisk erindringskultur har hatt samme virkning. I den siste sveitsiske læreboken (2005) blir det likevel pekt på at man i kritikken av fortidens handlinger og vurderinger ikke har tatt tilstrekkelig hensyn til de spesielle rammebetingelsene for sveitsisk politikk i krigsårene. Å dømme fortiden gjennom nåtidens briller er utvilsomt en fare. Alle aspekter kan nødvendigvis ikke få plass, og vektleggingen må i alle fall bli ulik. Når

historien skrives om, kan det derfor være grunn til å spørre om revisjonen av et gammelt, ensidig syn bare rydder vei for et nytt, ensidig syn.

I den sammenheng kan man ikke overse at de nye, transnasjonale fremstillingene av krigen ofte forfekter et vestlig, eurosentrisk perspektiv. Den sterke fokuseringen på blant annet holocaust kan nok i dette perspektivet fungere som selvransakelse og renselsesprosess. I en videre internasjonal sammenheng, derimot, er det neppe like samlende. Som nasjonalt traume kan dessuten den sterke fokuseringen på det som skjedde under andre verdenskrig "overdøve" andre åpne sår i Europas nyere historie. Det gjelder for eksempel historiene om fangeleirene på andre siden av Jernteppet (Gulag). Og det gjelder det som skjedde i Jugoslavia på 90-tallet, med titusenvis av døde som følge av krigshandlinger, beleiringer og etnisk rensing. 50 år etter andre verdenskrig satt igjen utmagrede mennesker innesperret i konsentrasjonsleirer i Europa.

Hvordan og hva samfunnet erindrer, henger nøye sammen med hvordan det ønsker å se på seg selv. Aleida Assmann, som får siste ordet, har sagt det slik: "Im posttraumatischen Zeitalter, in dem wir uns der derzeit befinden, sind Erinnerungspraxis und Erinnerungstheorie eng verschränkt. Man schaut sich sozusagen beim Erinnern zu."³²³

³²³ Assmann, 2006: 15

7. Sammanfattning

Ämnet för denna uppsats är framställningen av andra världskriget i svensk och schweizisk officiell minneskultur. De primära källorna är läroböcker i historia, som blir analyserade som officiella minneskulturella uttryck. Syftet har varit att visa hur framställningen av det förflutna har fungerat i två olika perioder: den första efterkrigstiden och i nyare tid (1990-talet fram till idag).

Båda landens framställningar var under den första efterkrigstiden uttryck för en patriotisk minneskultur. Detta på grund av en positiv uppfattning av neutraliteten. I Schweizisk offentlig minneskultur har föreställningen om den avskräckande alpförsvarsanläggningen (Alpen-Réduit) stått centralt. Landets förmåga att försvara sig var här starkare betonat än i Sverige. I Sverige lades det i stället vikt på det småstatsrealistiska perspektivet, dvs. begränsande och nödvändiga eftergifter geniomot stormakterna, i detta tillfälle Tyskland. Exempel på humanitära bidrag till behövande grupper överskuggade i båda land mer kontroversiella teman som den restriktiva flyktingpolitiken.

Både i Sverige och i Schweiz utmanades de traditionella framställningarna från slutet av 1960-talet. Facklitteratur så väl som mer popkulturella uttryck (filmer, romaner etc.) ställde nu mer kritiska frågor rörande landets roll under kriget. Utvecklingen hade många likhetsdrag med andra Europeiska land med en annan krigshistoria.

Från och med 1990-talet kom nya teman och synsätt in i läroböckerna. Detta måste bland annat ses i samband med upprättningen av statliga undersökningskommissioner och behovet för att i större utsträckning delta i en europeisk minnesgemenskap. Gemensamt för läroböckerna från nyare tid är ett mer moralistiskt sätt att närma sig historien. Samtidigt visar de att Schweiz och Sveriges officiella minneskulturer har i ökande grad blivit transnationella med problematisering av konsekvenserna ländernas politik hade bortom sina egna landsgränser.

8. Zusammenfassung

Das Thema dieser Masterarbeit ist die Darstellung des Zweiten Weltkrieges innerhalb der öffentlichen Erinnerungskultur Schwedens und der Schweiz. Als Primärquellen dienten Geschichtslehrbücher, die als Ausdrücke der Erinnerungskultur analysiert wurden. Mit dem Ziel herauszufinden, wie die Darstellung von Vergangenheit innerhalb dieser Lehrbücher sich entwickelt hat, wurden zwei Perioden genauer analysiert: zum einen die ersten Nachkriegsjahre des Zweiten Weltkrieges sowie die neuere Zeit der Neunzigerjahre bis heute.

Die Vergangenheitsdarstellungen in den Lehrbüchern beider Länder waren in den ersten Nachkriegsjahren geprägt von einer patriotischen Erinnerungskultur. Diese beruhte auf der positiven Bewertung der eigenen Neutralität. Im Mittelpunkt der offiziellen Erinnerungskultur der Schweiz stand die Abschreckungswirkung der Alpenfestung (Alpen-Réduit). Demzufolge wurde in der Schweiz mehr Wert auf die Darstellung der eigenen Verteidigungsfähigkeit gelegt als in Schweden. In der schwedischen Erinnerungskultur lässt sich vor allem die für einen Kleinstaat realistische Perspektive erkennen: Gegenüber Großmächten, wie in diesem Falle Deutschland, werden begrenzende und notwendige Zugeständnisse gemacht. Kontroversen, wie beispielsweise die restriktive Flüchtlingspolitik, werden zu Gunsten von humanitären Beiträgen bedürftiger Gruppen in beiden Ländern überschattet.

Sowohl in Schweden wie auch in der Schweiz wurden die traditionellen Darstellungen der Geschichte ab Ende der Sechzigerjahre herausgefordert. Innerhalb von Fachliteratur ebenso wie in der Populärkultur (Filmen, Romanen u. dgl.) wurden nunmehr kritische Fragen an die Rollen der beiden Länder während des Zweiten Weltkrieges gerichtet. Dieses Infragestellen der Geschichte wies Ähnlichkeiten zu Entwicklungen in anderen europäischen Ländern mit einer grundverschiedenen Kriegsgeschichte auf.

Ab den Neunzigerjahren flossen neue Themen und Gesichtspunkte in die Lehrbücher ein. Unter anderem muss dies im Zusammenhang mit der Einsetzung von dem staatlichen Untersuchungsausschüssen und dem gestiegenen Bedürfnis einer Teilnahme an der europäischen Erinnerungsgemeinschaft betrachtet werden. Gemeinsam ist den Lehrbüchern der neueren Zeit eine mehr moralistische Annäherung an die Geschichte. Gleichzeitig zeigt sich, dass die offizielle Erinnerungskultur der Schweiz und Schwedens zunehmend transnationaler gewesen ist, denn auch die Konsequenzen der eigenen Politik über die Grenzen hinaus wurden darin problematisiert.

9. Litteratur og kilder

AGG (2008) *Mission erfüllt - Ein Epilog*. Nedlastet 24.10.09 fra: http://www.gelebte-geschichte.ch/Mitteilungen/frame_Mitteilungen_d.htm

Andersson, I. (1955) *Sveriges historia*, Stockholm, Forum.

Andersson, I. (1960) *Sveriges historia*, Stockholm, Natur och Kultur.

Andersson, L. M. & Tydén, M. (2007) *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm, Dialogos.

Assmann, A. (2006) *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, Beck.

Assmann, J. & Hölscher, T. (1988) *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Berding, H., Heller, K. & Speitkamp, W. (2000) *Krieg und Erinnerung: Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Berg, Y. & Olofsson, C. G. (1961) *Det var en gång - Berättelser och bilder ur historien*, Stockholm, Almquist & Wiksell / Gebers Förlag AB.

Bergier, J.-F., Bartoszewski, W., Friedländer, S., James, H., Junz, H. B., Kreis, G., Milton, S., Picard, J., Tanner, J., Thürer, D. & Voyame, J. (2002) *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg. Schlußbericht der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz - Zweiter Weltkrieg*, Zürich, Pendo Verlag.

Berlinale (2009) *Preise & Ehrungen*. Nedlastet 25.09.09 fra: http://www.berlinale.de/de/archiv/jahresarchive/1981/03_preistraeger_1981/03_Preistraeger_1981.html

- Boëthius, M.-P. (1991) *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget*, Stockholm, Norstedt.
- Boëthius, M.-P. (2001) *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget*, Stockholm, Ordfront.
- Bonjour, E. (1970a) *Geschichte der schweizerischen Neutralität: vier Jahrhunderte eidgenössischer Aussenpolitik, Band 4*, Basel, Helbing & Lichtenhahn.
- Bonjour, E. (1970b) *Geschichte der schweizerischen Neutralität: vier Jahrhunderte eidgenössischer Aussenpolitik, Band 5*, Basel, Helbing & Lichtenhahn.
- Bonjour, E. (1970c) *Geschichte der schweizerischen Neutralität: vier Jahrhunderte eidgenössischer Aussenpolitik, Band 6*, Basel, Helbing & Lichtenhahn.
- Bonjour, E. (1978) *Geschichte der schweizerischen Neutralität: Kurzfassung*, Basel, Helbing & Lichtenhahn.
- Bosworth, R. J. B. (1993) *Explaining Auschwitz and Hiroshima: history writing and the Second World War, 1945-1990*, London, Routledge.
- Brakstad, I. V. (2007) Okkupasjon, motstand og myter - Den patriotiske minnekulturen og jødeforfølgelsene. *Fortid*, (2-2007), s. 9-15.
- Bruchfeld, S. & Levine, P. A. (2009) *Om detta må ni berätta: en bok om förintelsen i Europa 1933-1945*. Nedlastet 18.09.09 fra: <http://www.levandehistoria.se/files/svenska.pdf>
- Bryld, C. & Warring, A. (1998) *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Fredriksberg, Roskilde Universitetsforlag.
- Burgermeister, N. (2007) Ein Mythos im Umbruch. I: Welzer, H. (red.) *Der Krieg der Erinnerung*, Frankfurt am Main, Fischer Verlag, s. 186-228.

Cannes-Festivalen (2009) *Le Palmarès 1946*. Nedlastet 10.09.09 fra: <http://www.festival-cannes.com/fr/archives/1946/awardCompetition.html>

Carlgren, W. (1973) *Svensk utrikespolitik 1939-1945*, Stockholm, Allmänna.

EFD (2009) (Das Eidgenössische Finanzdepartement) *Gedenkmünzen*. Nedlastet 30.10.09 fra: <http://www.swissmint.ch/de-dokumentation-bildergalerie-gedenkmuenzen.html>

Enquist, P. O. (1968) *Legionärerna*, Stockholm, Norstedt.

Eriksen, A. (1995) *Det var noe annet under krigen*, Oslo, Pax Forlag A/S.

Flacke, M. (2004) *Mythen der Nationen: 1945 - Arena der Erinnerungen*, Berlin, Deutsches Historisches Museum.

Forum för levande historia. (2008) *Historik*. Nedlastet 20.09.09 fra: <http://www.levandehistoria.se/om/historik>

François, E. (2004) Meistererzählungen und Damnbrüche - Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg zwischen Nationalisierung und Universalisierung. I: Flacke, M. (red.) *Mythen der Nationen: 1945 - Arena der Erinnerungen*, Berlin, Deutsches Historisches Museum, s. 13-28.

Gyllenhaal, L. & Westberg, L. (2008) *Svenskar i krig 1914-1945*, Lund, Historiska media.

Hadenius, S., Nilsson, T. & Åselius, G. (1996) *Sveriges historia*, Stockholm, Bonnier Alba.

Hedin, M. & Sandberg, R. (1999) *Historien pågår*, Stockholm, Almqvist & Wiksell.

Heumann, J., Flam, H. & Pranhäll, I. (1997) *Riksbankens guldaffärer med Nazityskland. Rapport till Riksbanken av den särskilt tillsatta Arkivutredningen*, Stockholm, Sveriges riksbank.

Hildingson, L. & Husén, L. (1981) *Historia 2*, Stockholm, Natur och Kultur.

Holm, C. E. (1963) *Nordens historia*, Gävle, Skolförlaget.

Häsler, A. A. (1967) *Das Boot ist voll - Die Schweiz und die Flüchtlinge 1933-1945*, Zürich, Fretz und Wasmuth Verlag.

IGSchweiz (2009) (Die Interessengemeinschaft Schweiz - Zweiter Weltkrieg) *Unser Zweck*.
Nedlastet 24.10.09 fra: <http://www.igschweiz.ch/>

Jaggi, A. (1961) *Aus der Welt- und Schweizergeschichte seit 1815*, Verlag Paul Haupt und Staatlicher Lehrmittelverlag Bern.

Jorio, M. (2006) Geistige Landesverteidigung. I: *Historisches Lexicon der Schweiz*. Nedlastet 10.09.09 fra: <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17426.php>

Kahnberg, A. & Lindberg, G. (1964) *Genom tiderna*, Lund, CWK Glerups Förlag.

Kjeldstadli, K. (1999) *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Oslo, Universitetsforlaget.

Kreis, G. (2004) Das Bild und die Bilder von Schweiz zur Zeit des Zweiten Weltkrieges. I: Flacke, M. (red.) *Mythen der Nationen: 1945 - Arena der Erinnerungen* Berlin, Deutsches Historisches Museum, s. 593-617.

Lagrou, P. (2000) *The Legacy of Nazi Occupation - Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe. 1945-1965*, Cambridge, Cambridge University Press.

Liljefors, M. & Zander, U. (2004) Der Zweite Weltkrieg und die schwedische Utopie. I: Flacke, M. (red.) *Mythen der Nationen: 1945 - Arena der Erinnerungen*, Berlin, Deutsches Historisches Museum, s. 569-592.

Linder, J. (1997) *Andra världskriget och Sverige: historia och mytbildning*, Stockholm, Infomanager.

Mensch, C. (2001) Wie ein Klunker den Diamanten überstrahlte. I: *Die Weltwoche* 35/01.
Nedlastet 20.09.09 fra: <http://www.weltwoche.ch/ausgaben/2001-34/artikel-2001-34-wie-ein-klunker-den-diamanten-ueberstrahlte.html>

Meyer, H. & Schneebeli, P. (1999) *Durch Geschichte zur Gegenwart*, Zürich, Lehrmittelverlag des Kantons Zürich.

Meyer, H., Wacker, J.-C. & Felder, P. (2005) *Die Schweiz und ihre Geschichte - Vom Ancien Régime bis zur Gegenwart*, Zürich, Lehrmittlerverlag des Kantons Zürich (Lehrmittel der Interkantonalen Lehrmittelzentrale).

Molund, M. (2007) *Historia*, Limhamn, Interskol AB.

Müller, I. (1967) *Geschichte des Abendlandes - Vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart*, 8. utg. Zürich, Benziger Verlag.

Nationalencyklopedin (2009) Ingvar Andersson. Nedlastet 17.09.09 fra: <http://www.ne.se/ingvar-andersson>

Radowitz, S. (2005) *Schweden und das "Dritte Reich" 1939-1945 - Die deutsch-schwedischen Beziehungen im Schatten des Zweiten Weltkrieges*, Hamburg, Reinhold Krämer Verlag.

Reinhardt, V. (2007) *Geschichte der Schweiz*, 2. utg. München, Verlag C.H Beck.

Rutsch, W. (1966) *Welt- und Schweizergeschichte*, 4., unveränd. Aufl. utg. Zürich, Lehrmittelverlag des Kantons Zürich.

Rüsen, J. (1991) *Geschichtsdidaktik heute - Was ist und zu welchem Ende betrieben wir sie (noch)?* I: Jacobmeyer, W. & Hinrichs, E. (red.) *Bildungsgeschichte und historisches Lernen. Symposium aus Anlaß des 65. Geburtstages von Prof. Dr. Karl-Ernst Jeismann. Braunschweig, 19.-21. September 1990*, Frankfurt am Main.

SF (2009) *Generalmobilmachung jährt sich zum 70. Mal*. Nedlastet 16.09.09 fra: <http://videoportal.sf.tv/video?id=ed7474a7-ab17-44c6-a348-740a48b30c2b>

Shoah (2009) *Shoah, eine Skulptur und ihre Auswirkungen*. Nedlastet 20.09.09 fra:

<http://zweiundvierzig.ch/shoah/>

Sontag, S. (2004) *Å betrakte andres lidelse*, Oslo, Pax.

SOU 1999:20. Nedlastet 31.08.09 fra:

<http://www.regeringen.se/content/1/c4/18/18/950400da.pdf>

SOU 2001:05. Nedlastet 20.08.09 fra:

<http://www.regeringen.se/content/1/c4/14/28/b30bd3a9.pdf>

Der Spiegel. (2009) "Juden raus!" im Schweizer Film. I: *Der Spiegel* 53/1981. (Forfatter ukjent) Nedlastet 25.09.09 fra:

<http://wissen.spiegel.de/wissen/image/show.html?did=14354449&aref=image036/2006/06/16/cq-sp198105300850085.pdf&thumb=false>

Spieß, E. (1961) *Das Werden des Bundesstaates und seine Entwicklung im modernen Europa*, Zürich, Benziger Verlag.

Stugu, O. S. & Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet, Det historisk-filosofiske fakultet Historisk institutt (2001) Oppsedande fortidsbilete; ein gjennomgang av fire historielæreverk for vidaregåande skole I: *Historisk Tidsskrift*. (2), s. 245-267.

SweNaz (2008) *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen - Kort projektbeskrivning*. Nedlastet 30.09.08 fra: <http://www2.historia.su.se/swenaz/index.htm>

Thorsell, S. (2007) (Første utg. 2006) *Mein lieber Reichkanzler!: Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli*, Pöbneck, Albert Bonniers Förlag.

UEK (2009) *Die wichtigsten Informationen auf einen Blick - Chronologie der UEK*. Nedlastet 10.10.2009 fra: <http://www.uek.ch/de/index.htm>

Venutti, D. (2009) Stahlhelm lebt immer noch I: *Basler Zeitung*. Nedlastet 10.10.2009 fra: <http://bazonline.ch/schweiz/standard/Stahlhelm-lebt-immer-noch/story/10414189>

Volker, P. A. (2000) *Independent Committee of Eminent Persons. The Report on Dormant Accounts of Victims of Nazi Persecution in Swiss Banks*. Nedlastet 16.09.09 fra:

http://www.crt-ii.org/ICEP/ICEP_Report_english.pdf

Wartburg, W. V. (1951) *Geschichte der Schweiz*, München, Oldenbourg.

Weibull, J. (1997) *Sveriges historia*, Stockholm, Svenska institutet.

Welzer, H. (2008) *Das kommunikative Gedächtnis*, München, Verlag C.H. Beck.

Welzer, H., Koch, T., Moller, S., Tschuggnall, K. & Jensen, O. (2003) *"Opa war kein Nazi": Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch.

Welzer, H. & Lenz, C. (2007) Opa in Europa. I: Welzer, H. (red.) *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis.*, Frankfurt am Main, Fischer Verlag, s. 7-40.

Ziegler, J. (1997) *Die Schweiz, das Gold und die Toten*, München, C. Bertelsmann.

Ziegler, P. (1983) *Zeiten Menschen Kulturen*, Zürich, Lehrmittelverlag des Kantons Zürich.

Östling, J. (2007) Svenska berättelser om andra världskriget. I: Andersson, L. M. & Tydén, M. (red.) *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm, Dialogos, s. 26-44.

Aalders, G. & Wiebes, C. (1989) *Krigsprofitørene: svenskenes hemmelige finansiering av Hitlers krigsmaskin*, Oslo, Cesam media.